DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14121

Zbarazh Memorial Book

Sefer Zbaraz'

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Zbaraz' / Mif'al ha-va'ad ha-tsiburi le-hotsa'at sefer-zikaron le-hantsaḥat ḳehilat Zbaraz' ; [ha-'orekh, Zomershṭain Mosheh].
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yots'e Zbaraz' veha-sevivah, 1983.
DESCRIPT	178, 45 p. : ill. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Zbarazh.
	Zbarazh (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Zbarazh.
ADD'L NAME	Sommerstein, Moshe.
ADD'L TITLE	Zbaraz memorial book

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U S A.

ספרי זכרון לקהילות הגולה

ספר זברז'

מפעל הועד הצבורי להוצאת ספר-זכרון

להנצחת קהילת זברז'

הוצאת: ארגון יוצאי זברז' והסביבה, תל־אביב — חיפה, ישראל

העורך:
זומרשטיין משה

תשמ"ג — 1983

דפוס פרידמן ליפא, בני־ברק, רחוב רבי עקיבא 19, טל. 795550

זכור את אשר עשה לך עמלק!

לזכור ולא לשכוח!

נר נשמה לקדושי זברז' והסביבה והנצחת עולם לשמם ולדמותם מאת שרידיהם בישראל ובתפוצות.

א נשמה — ליכט פאר די זבארז'ער קדושים און א אייביקער אנדענק פאר זייערע נעמן און געשטאלטן, — פון זייערע לעבן געבליבענע אין ישראל און אין דער גארער יידישער וועלט.

יזכור עם ישראל

ברטט נפש, בחרדת לב וביראת כבוד את הנשמות הטהורות והזכות של בניו ובנותיו אשר הושמדו בכל מיני מיתות משונות, מי בחנק ובמשרפות, מי בתאי הגזים **בבלזץ**, מי בגרושים ובמחנות עבודה על אדמת נכר דווית דם ודמע, בכל מקומות ההרג והטבח, שנתקדשו בקדושת ענויים.

נזכור את אבותינו ואמהותינו, אחינו ואחיותינו, ילדינו ונכדינו וכל יתר היקרים שנשחטו, נשרפו ונחנקו על לא עוון בכפם, רק באשר יהודים המה, צאצאי נביאי ישראל השואף לדרור, צדק ושלום.

נזכור את נשמת הגבורים אשר השליכו את עצמם מנגד, טרפו חייהם בכפם ויחרפו נפשם על קדוש השם ועל כבוד האדם והוציאו את נשמתם עם קריאת נצח „שמע ישראל" ו„התקוה" על שפתותיהם.

נזכור אנו מתוך הרגשת שכול ויתמות את הקהילה הקדושה והיקרה **זברז'** והסביבה.

אנו מתאבלים ומבכים את העיירה היקרה, השדודה, השוממה והעזובה מאין עדה ויושב יהודי בהן.

לא נשכח קדושי **זברז'** והסביבה וזכר חסד נעוריך לא ימוש מלבנו לעולם.

ת. נ. צ. ב. ה.

אל מלא רחמים

בורא ארץ ומרומים, שומע שועת עגומים, דיין אלמנות ויתומים, אל נא תחשה לדם עמך ישראל השפוך כמים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים, את נשמותיהם של שש מאות רבבות אלפי ישראל, ובתוכם בני קהילתנו הקדושה זברז׳ והקהילות הקדושות שבסביבתה, אלפי אנשים ונשים, ילדים וילדות, עוללים וטף, שנהרגו ושנחנקו ושהוטבעו ושנשרפו ושנקברו חיים בידי העמלקים הגרמנים, הטמאים והצוררים, — בגיטאות זברז׳ וסביבתה ובתאי הגזים בבלזץ וביתר מחנות המות של האויב הנאצי וגרוריהם, כולם קדושים וטהורים וביניהם גבורי הרוח, גאונים וצדיקים, תמימים וישרי לב, רבנים וחסידים, אדירי תורה ותלמידיהם, רופאים, עורכי־דין, שופטים ובעלי מלאכה, כולם ידי־חרוצים, — יזכרם השם לטובה, ובגן־עדן תהא מנוחתם, בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם, די הוא נחלתם, והוא ינקום את נקמתם ויזכור לנו עקדתם ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם. ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם, בזכותם ישובו נדחי ישראל לאחוזתם, והקדושים האלה תהא לזכרון תמיד לפני השם צדקתם, יבואו שלום, וינוחו על משכבותם ויקיצו ויעמדו לקץ הימים לחיותם, ונאמר אמן!

הספר הזה

קבוצה קטנה של אנשים מיוצאי זבאראז' הגתה לפני שנים את הרעיון להציב יד לקהילה עתיקה זו, שתולדותיה והשפעתה מפליגות מעבר לגבולותיה המצמצמים. הם רצו להקים „יד ושם" לקהילתם, קהילה מפוארת זו, שיהודיה אבדו בשואה.

קשה היה להשיג את החומר ההיסטורי הדרוש לעיצוב דמותה של העיר, חומר שיעיד על חיי התרבות של קהילה זו ויושביה. ידענו שזאת שעת כושר אחרונה למצוא ולהציל תעודות ומסמכים. ואכן, מעט מזער אספנו וצירפנו סיפורים, תיאורים, תמונות וזכרונות שיוכלו לתת מושג מה על קהילתנו.

צריכים היינו לחפש כל חומר אפשרי כדי לשחזר את זבאראז' היהודית והציונית, למצוא תעודות המתארות את חורבן העיר והשמד תושביה היהודים בידי קלגסי היטלר, וללקט דברים על פרשיות דמים ועלילות גבורה מפי אנשים שחזו מבשרם את אימת הימים ההם, אך ניצלו בנס ויושבים היום אם בישראל ואם באירופה או בארצות־הברית, בארגנטינה ובאוסטרליה.

ככל שחולפות השנים הולכים אנשים לעולמם, ומתמעטים שרידי זבאראז' וסביבתה היושבים בישראל. הכרת עובדה זו הגבירה בנו את תחושת הדחיפות ועוררה אותנו להציל מפי האנשים את מה שיש להם לספר. ואם עלה בידנו להשלים את המשימה, גם אם החומר מועט, הרי עשינו דבר גדול למען עצמנו ולמען בנינו החיים עמנו.

נספר לנוער שלנו על קהילתנו הקדושה, ותהא לנו זו נחמה פורתא, שהצבנו זכרון לכל קדושינו שנספו בשואה, ואשר כל חיינו היו אהובים עלינו.

יהי זכרם ברוך.

משה זומרשטיין

צו: אונזערע ברודער און שוועסטער, לאנדסלייט, און דער גארער וועלט.

פון: דעם צענטראלען קאמיטעט פון די זבאראזשער אידן און ישראל, ת.ד. 22186, תל־אביב.

זבאראזש איז געווען א שטעדטעל אין גאליציע, (פוילן) וואס האט געשמט פאר א קיבוץ פון אידישע משכילים, רבנים, גאונים, שריפטשטעלער, אידישע און העברעשע שולן, בתי מדרשים, חסידישע און פארגעשריטענע יוגנד פון הויך נאציונאלן שטאלץ, ווענעס זוהן און טעכטער האבן א גרויסען חלק און דעם אויפבוי פון ארץ־ישראל.

צווישן די בלוטיגע טרויריגע געשעענישן פון אופקום פון אידישן פאלק אין פוילן, איז אויך די אידישע באפעלקערונג פון אונזער שטאדט דורכגעגאנגן דעם „לעצטען וועג" פון קידוש השם.

עס איז שוין פארלאפן כמעט א דור דער טרויעריגער צייט, אבער דאס בלוט פון אונזערע טייערע פארפייניגטע עלטערן, ברודער, שוועסטער, קינדער, קרובים, שכנים, שטעדטישע יוגענד חברים, האט נישט אויפגעהערט צו שרייען פון די קברים און שחיטה־פעלדער, בעלזעץ און מיידענעק, וואס דער מאנען דעם „זכור את אשר עשה לך עמלק" און נקמה פון די שונאי ישראל, וועלכע דרעהען זיך נאך אויף דער פריי און דער גאנצער וועלט, ואין דין ואין דיין.

מיר דא אין ישראל, א גרויסער טייל דער שארית־הפליטה, האבן גענומן אויף זיך די הייליגע פליכט און שליחות, אויפצושטעלן א לעבנדיגן מאנומענט נאך די קדושים פון אונזער שטאדט, אין דער פארם פון א „יזכור־בוך (ספר־יזכור) וועלכעס זאל אבשפיגלען דאס געוועזענע לעבן אין אונזער שטאדט זבאראזש.

מיר ווענדען זיך צו אייך, ליבע שוועסטער און ברודער און דער גארער וועלט צולייגען די מיה און באשטייערן זיך געהעריג מיט א פאסיגער סומע געלד, כדי אונז צו ערמעגליכן ארויס־צוגעבען דאס יזכור־בוך נאך די געפאלענע קדושי זבאראזש, אין זאללען די בלעטער פון דעם בוך ווידער דערצהעלען וועגן לעבן חורבן און אונטערגאנג פון אונזער געוועזענער קהילה, וועלכע האט זיינערצייט געלעבט און געבליהט, און מיטאמאל פארש־ווינדען און אומגעבראכט דורך די באנדיטן פון דעם נאצי־רעזשים און אנדערער באנדעס פון מערדערישע בייהעלפערס.

מיר ווארטען דאריבער אויף אייער אויסגעשטרעקטער האנד און הילף צום ערווירקליכן פון אונזער חלום פון לאנגע יארן צום באעהרען דעם נאמן פון אונזערע הייליגע קדושים, און כדי ארויסצוגעבן די מצבת־זכרון און שריפט און אין בילד ווערט איר אויך געבעטען אונס צושיקן מאטעריאלן (אויב איהר האט אזעלכע).

פ. ס. איהר ווערט געבעטן אונז צו שיקען די אדרעסען פון אללע אויך בעוואסטע ברודער אין שוועסטער בכדי מיר זאלען קענען זיי פארשטנדיגען שריפטליך יעדען באזונדער וועגן דער מצבה וואס מיר האבען באשלאסען ארויס ציגעבען אין ישראל דעם אבגעדריקטען בוך וועלען מיר שיקען אללע וואס וועלען זיך באטייליגען אין דער שטיצע.

יעדע שפענדע ווערט געבעטען צו שיקן אופן אדרעסס :
ספר יזכור (ארגון יוצאי זברז')
חשבון מספר 489720
בנק הפועלים, חיפה, ישראל

אדער : שרלג מרדכי
רח' פינסקר 11
ח י פ ה 32715

צענטראלער קאמיטעט פון די זבאראזשער אידן
אין ישראל, דה־האז 26, תל־אביב

משה זומרשטיין
פאריזצענדער

מרדכי שרלג
קאסירער

נחמן כרמי, סטלה זיידנברג, גרשון לנדסברג, וקסלר יצחק, רוטמן ישעיהו, שבדרון משה, וייהרויך משה, רוזנברג זלמן — מיטגלידער פון קאמיטעט.

תל־אביב, חיפה, כ״ג באדר תשל״ט (22.3.1979).

FEDERATION OF OUTGOING ZBARAZ AND VICINITY

Moshe Sommerstein, Advocate
26, De-Haas Street, TEL-AVIV, 62-667, ISRAEL

TO :

____
____
____

Dears, Sisters and Brothers,

According to the decision of our last General Assembly, which took place on the 29.6.1980 in Tel-Aviv, where there has been elected a Committee to consider organization and publication to perpetuate the memory of the fallen "KDOSHIM" in our town Zbaraz and vicinity, through publishing a Book "ISCOR".

The members of this Committee are from Haifa and Tel-Aviv.

Herewith is the decision :

1) to apply in writing to all outgoing Zbaraz and vicinity people whereever they are asking to supply us with various material in writing, pictures, photos, personal impressions and any material connected with the holocaust in the years 1939-1945 in order to start work regarding the "ISCOR" Book.

2) to ask all the Zbaraz people all over the world to prepare personal scripts in Hebrew, Yiddish, English, Polish and German, their personal difficulties in the past and experience in the holocaust, how they were persecuted, suffering and punished.

3) to ask all the Zbaraz people to help us financially in publishing this Book "Iscor". Without their help we cannot make it.

4) all contributions, donations, please send to the address :
"SEFER ISCOR", Irgun Yozei Zbaraz,
Bank Hapoalim, Haifa, ISRAEL

Cordially,

Moshe Sommerstein
Advocate
The President
Mordechai Sherlag
Treasurer

THE MEMBERS OF THE COMMITTEE

Nachman Karmi, Stella Seidenwerg, Gershon Landsberg, Icchok Wechsler, Yesaiahu Rothman, Swadron Moshe, Weihrauch Moshe, Zalman Rosenberg.

Tel-Aviv
23.11.1980

פארווארט – הקדמה

מן העיר זבאראז' וסביבתה שרדו אחרי השואה יהודים מעטים מאוד. רובם הגיעו לארץ בשנים 1955 — 1960 וכולם נקלטו בעבודה ובחיים.

הקהילה היהודית בזבאראז' מנתה כשמונת אלפים נפש, ובהם יהודים שברחו משטח הכיבוש הגרמני של פולין בתחילת המלחמה, הגיעו לזבאראז', והושמדו בידי הנאצים ועוזריהם בעיירה או במקומות השמדה אחרים מחוצה לה.

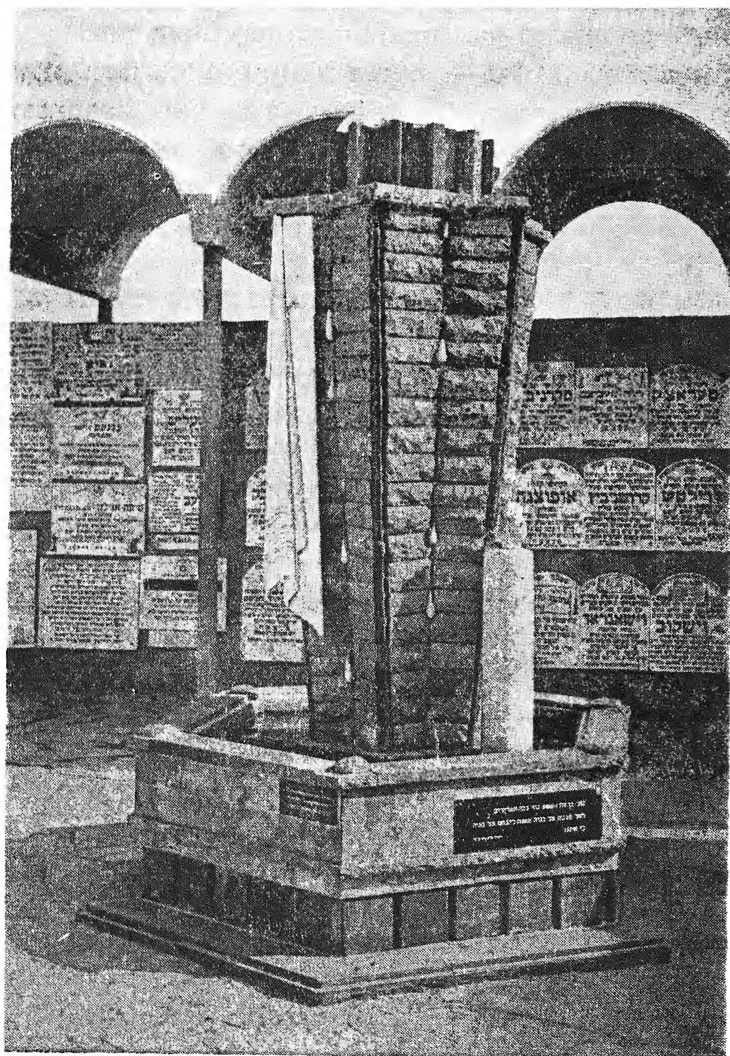
בארץ נתארגנו בני העיר, חדשים וותיקים, ויחד מונים אנו כמה מאות איש.

חורשת 1000 עצים ביער הקדושים לזכר יהדות זברז' והסביבה

מצבת השבעים וארבעה
מסלתה ושמנה של עיר
זבאראש (גאליציה
סגל חבורה של רופאים עורכי דין
ומדענים עם רב העיר בראשם
שנלקחו במיוחד ע"י הנאצים ביום שש
לחודש ספטמבר 1941 והובאו ליע
לוביאנקי ובו ביום בשעה 11 לפה"
גורו שם למוות וגוויותיהם הושלכו לקב
אחים גדול שהוכן עבורם ע"י הרשעים במקום
ארץ אל תכסי דמם, תנצ"בה: שריד יחידי שניצול בנס

לזכר עולם בהר ציון
הקדושים והטהורים קהלת הקודש
זבאראש
(ליד טרנופול)
שנספו במחנות השמדה ושנקברו חיים
בשנות השואה
מחודש יולי 1941 עד 5 במרץ 1944
ה' ינקום דמם
ת'נ'צ'ב'ה'

מצבה לזכר ילדינו שנספו בשואה, נדבת ד״ר מוניו פרוינגלס ז״ל מזברז׳,
במרתף השואה בירושלים.

במשך השנים רצינו להקים מצבת זכרון לקרבנות המשפחות שלנו שנספו בכל מיני מיתות משונות, — ביערות, בגיטו, בשדות ובבונקרים, בתאי הגזים ובכבשני האש שהקימו שונאינו כדי לכלותנו, — אך לא היו לנו האמצעים לכך, וכל השנים הסתפקנו באסיפות אזכרה לקדושינו, שנערכו בחיפה ובתל־אביב, שם מתגוררים רוב אנשינו. ועדיין אנו נוהגים כך גם עתה.

בשנים 1959/60 רכשנו חורשה של 1000 עצים ביער הקדושים, ובה אנו מתאספים מדי פעם ליד המצבה ומזכירים את קרבנות עירנו. גם השנה ערכנו אסיפה כזאת ביום הזכרון לשואה ולגבורה.

הוקמו גם שתי מצבות קטנות בהר־ציון בירושלים, ובמרתף השואה נבנתה מצבה לזכר ילדינו שנספו. מצבה זו הוקמה בעזרת כספים שנידב לשם כך ד״ר מוניו פרוינגלאס ז״ל מזבאראז׳. אך לכדי הוצאת ספר „יזכור״ לא יכולנו להגיע מפאת חוסר אמצעים.

פנינו באופן אישי ובאופן רשמי אל ארגון הזבאראז׳ים בארצות־הברית ואל נשיאה שפייזר איזולד, שהבטיח לעזור לנו, ונתבשרנו טלפונית כי אכן החליטו לשלוח לנו 1800 $, והננו מודים להם עבור עזרתם זו, וביחוד לנשיא החדש, לסטר שפייזר ולמזכירת הארגון פנינה ווייט.

עכשיו מקווים אנו כי הדבר יעלה בידנו, לאחר שאנשי זבאראז׳ הגרים בוינה, מר קרל כהנא, ויוסף גוטפריי מטורונטו ו־אחרים עזרו לנו בסכומים ניכרים, הפעם נתגבר על הקשיים, ובעזרת אנשינו בארץ יוצב זיכרון לקהילתנו בצורת ספר זה.

ספר „יזכור״, שיופץ בין אנשי זבאראז׳ בארץ ובעולם, יביא את סיפורה של קהילה קטנה זו לעולם הרחב, לקהילת זבאראז׳

עבר חשוב בקורות יהודי פולין. קהילה זו עשתה הרבה בשדה התרבות והחינוך; אנשיה נתגלו במעשי גבורה לפני המלחמה ובשנות השואה.

נהיה נא אנו ראויים לזכרם.

משה זומרשטיין, יו"ר ארגון יוצאי זבאראז' והסביבה
עו"ד
בישראל

זבאראז׳ — ZBARAZ

נפת זבאראז׳, מחוז טרנופול

הישוב היהודי מראשיתו

האיזכור המוקדם ביותר של העיר זבאראז׳ הוא מן השנים 1205 — 1213. לא ידוע בדיוק מתי נוסדה עיר זו, אך יש סברה שב־1393 בנה הנסיך ויטולד מבצר במקום.

ב־1422 העניק המלך את העיר לצמיתות לאחד האצילים.

ב־1474 עלתה זבאראז׳ באש בעקבות פשיטות טאטארים וחזרה ועלתה באש בתחילת המאה ה־16. בעקבות הפשיטות במאה ה־15 ביצר הנסיך זברסקי את העיר, וב־1629 כבר היו בה 465 בתים.

ב־1649 עמדה העיר במצור של חמילניצקי. ב־1675 כבשו התורכים והטאטארים את העיר; שוב נשרפה זבאראז׳ כמעט כליל, ותושביה גורשו.

יהודים ישבו בזבאראז׳ כבר בסוף המאה ה־15. לפי תעודה מ־1593 נמסרו העיירות סטארי־זבאראז׳ ונובי־זבאראז׳ לחכירה לשלוש שנים לניקולאי יונאסוביץ ולשותפו, היהודי אפרים דוד איש נובי־זבאראז׳, תמורת 9,100 זהובים. בחכירה נכללו הנתינים, האחוזות, החובות וההכנסות.

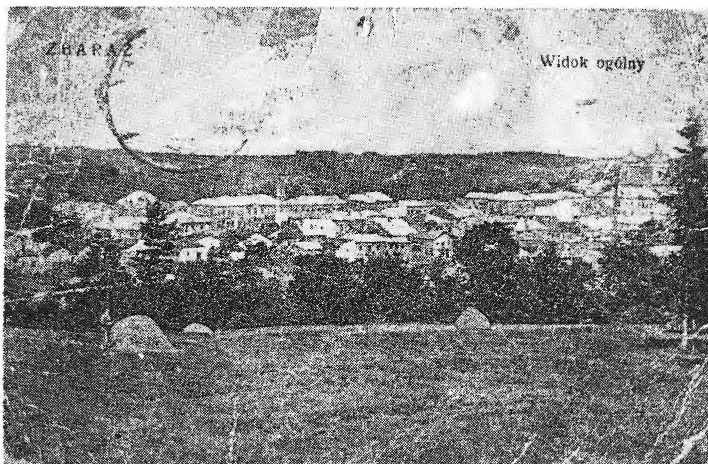
במחצית הראשונה של המאה ה־17 גדל הישוב היהודי בעיר ונבנה בה בית־כנסת, אבל המצור של חמילניצקי ב־1649, הכיבוש התורכי ב־1675 ופשיטות ההאידמאקים ב־1708 פגעו

בה קשות, אף שהקהילה התאוששה במהירות יחסית ומספר אוכלוסיה אף גדל.

קהילת זבאראז' נשתבחה ברבניה. ר' משה בר' לעמל מזל כיהן כרב בעיר במחצית השניה של המאה־17 (נפטר ב־1696). בתחילת המאה ה־18 היה רבה של העיר ר' צבי הירש, וב־1920 ר' שלמה בר' ישראל הכהן חריף. ב־1746 שימש ברבנות בעיר ר' אלתר תאומים, הידוע גם בשם זבאראזר, בעל „ברכת אברהם".

המשיך אחריו ר' אליעזר רוקח, שנפטר ב־1754. ב־1773 נפטר רבה של זבאראז' ר' צבי הירש בר' שמעון בוכנר.

ר' אריה לייבוש ברנשטיין בר' יששכר־בער מברודי שימש כרבה של זבאראז', וב־1778 כיהן גם בברודי כרב המדינה למדינת גאליציה. משרה זו בוטלה ב־1786 ור' אריה־לייבוש נפטר ב־1789. אחריו בא ר' שאול בר' מאיר מרגליות. לאחר תקופת רבנות בזבאראז' עבר לקומארנו וללובלין ונפטר שם ב־1787.

זברז', העיירה היקרה, השדודה, השוממה והעזובה, באין עדה ויושב יהודי בה

ירש את מקומו ר׳ משולם פייביש הלר בר׳ אהרון משה הלוי, שנפטר ב־1795. ספריו — ,,דרך אמת" ו,,ילקוטי יקרים". ר׳ ישעיהו ברא"ז עזב את כהונת הרבנות בזבאראז׳ והתישב בברודי. שם נפטר ב־1798. ב־1800 היה אדמו"ר זבאראז׳ ר׳ זאב־צבי בר׳ יחיאל־מיכל מזלוצוב. ר׳ אלכסנדר־סנדר מרגליות היה אב"ד בזבאראז׳ ונפטר בסאטאנוב ב־1862. ר׳ נחום הלוי הורביץ בר׳ צבי היה רבה של זבאראז׳ עד פטירתו ואת מקומו מילא בנו ר׳ יעקב צבי. ב־1840 כיהן כרבה של זבאראז׳ ר׳ משה יוסף בר׳ אריה לייב האלברשטאם ור׳ יעקב צבי בר׳ שמחה באב"ד (1840—1910) היה אב"ד זבאראז׳ מ־1893 ואילך.

ר׳ יוסף ב"ר משה באב"ד, שהיה אב"ד בטארנופול, כיהן אף הוא זמן מה בזבאראז׳, ובעקבות מלשינות גירשוהו השלטונות ונתקבל לרבנות בשניאטין ב־1842 (נפטר ב־1874). חיבר את ,,מינחת חינוך". ר׳ גדליה צבי רובינשטיין נתקבל כאב"ד בזבאראז׳ ב־1893 וב־1907 מילא גם את מקומו של רב במקום — הוא הניח בכתובים שו"ת על שו"ע וחיבור על התורה.

ר׳ יום־טוב ליפמן הלוי הלר היה אדמו"ר בזבאראז׳ ונפטר ב־1910.

לא רק עיר של רבנים וחסידים היתה זבאראז׳, אלא גם עירם של המשכילים הראשונים בגאליציה. ביניהם נמצאו בעלי מקצועות חופשיים — עורכי־הדין, רופאים, מהנדסים, וטרינארים, רוקחים, פקידי ממשלה ועיריה גבוהים ופקידים במוסדות מקומיים שונים ואף שופט יהודי.

ב־1897 נוסדה בעיר חברת ,,הציונים הצעירים" במטרה לאסוף כספים לייסוד ,,מושבה גאליצאית" בארץ־ישראל. באותה שנה היה בעיר עוד ארגון ציוני בשם ,,אחות ציון". כמו כן התקיים באותו זמן גם ,,איגוד ע"ש יהודה־הלוי".

ב־1903 הוקם איגוד נשים שתכליתו היתה לקדם את לימוד השפה העברית וההיסטוריה היהודית. ב־1904 נוסד מועדון „טויעבי — האלה" והתנהלו בו קורסים לעברית. באותה שנה פעל בזבאראז' גם בית־ספר מיסודה של „שפה ברורה" ולמדו בו שישים תלמידים בשלוש כתות.

ב־1902 החלה בפעולתה „אגודת דוברי עברית" שחבריה דיברו בינם לבין עצמם אך ורק עברית.

זבאראז' היתה מקום הולדתו של וועלוועלע זבאראז'ער (אהרנקראנץ), משורר ובדחן עממי נודע, ובה נולד גם החוקר הנודע של ספרות פולין, וילהלם פלדמן (1868 — 1919). ב־1874 היתה העיר אחת מארבעים וחמש הערים אשר במוסדותיהן המוניציפליים לא נכלל אף יהודי אחד. אבל כבר בשנת 1904 נבחר בשלישית ראש עיריה יהודי, הרוקח יעקב קרוא.

וועלוול זבאַרזשער

פאָלקס־דיכטער און טרובאַדור

יעקב לאַרענס (פעטערסאָן, נ. דזש.) שרייבט: אפשר קענט איר העלפן אַ פּופּציק יאַריקן לעזער פון „פאָרווערטס" אויס־געפינען דעם קוואַל פון אַ ליד וואָס געדענק נאָר עטלעכע שורות, ווי מיר פלעגן עס זינגען אין מיין היימשטאָט לאָדזש:

אונטער די ערד וועסטו זען,
דאָרט ליגן ביינער אָן אַ שיעור
זיי זיינען אַ מאָל שענער געוועזן
פון דיר און פון מיר.

היינט מאַכן זיך די ווערעם פון זיי מאכלים
זיי זיינען צו דעם צו געשוואָרן.
ברודער, די וועלט איז נאָר אַ חלום —
דער מענטש איז צום שטאַרבן געבאָרן.

דאָ נאָר איז שטיל, דא רוט אַיעדער
דאָ זעט מען נישט קיינעם זאָרגן,
דאָ דאַרף מען נישט קיין שיינע קליידער
דאָ דאַרף מען נישט לייען און באָרגען.

דאָ גליסט מען נישט קיין זיסע מאכלים.
קיין מוזיק פאַרלאַנגען די אויערן
קינדער, די וועלט איז נאָר אַ חלום,
דער מענטש איז צום שטאַרבן געבוירן.

דאָ זעט דער מענטש אַז ער איז נאָר אַ נאַר,
נאַריש איז זיין גאַנצע הסברה
דאָ ליגט דער קנעכט גלייך מיט דעם האַר,
דער בעטלער גלייך מיט דעם שררה.

דאָ ווערן שונאים צווישן זיך שלום,
זענען ווי ברידער געשוואוירן,
קינדער, די וועלט אַאַז״וו.
אונטער די בערגלעך ווען דו זאַלסט זען,

פוילן דאָרט ביינער גאָר אָן שיעור,
זענען געווען אויך אַזוי שיין,
אפשר נאָך שענער פון דיר.
צינד מאַכן די ווערים פון זיי זיך מאכלים,
זענען דערצו נאָר געשוואוירן,
קינדער, די וועלט אַאַז״וו.

אין שייכות מיט לידער וואס לייענערס שיקן צו האבן מיר שוין, עטלעכע מאל דערמאנט דעם דיכטער וועלוול זבארזשער, וואס זיין אמתער נאמען איז געווען בנימין־וואלף עהרענקראנץ, געבוירן אין זבאראזש אין יאר 1826 און געשטארבן איז קאנס־טאנטינאפאל אין יאר 1883. פונקט ווי וועגן דער פינקטלעכקייט פון זיין געבויר־יאר זיינען פאראן פארשידענע השערות, אזוי זיינען אויך געשאפן געווארן אן א צאל מעשיות און לעגענדעס וועגן זיין אינטערעסאנט לעבן און וועגן זיין טויט. (אויף זיין מצבה איז אנגעגעבן דאס יאר פון זיין געבוירן 1826. די אידעען און פרייע אלט־וועלטלוכע אנשאונגען האבן און אים גענומען שלינגען וועלטלעכע ביכער פון די משכילים און פון די דייטשע קלאסיקערס. זיין פאטער האט אים געוואלט צוריק

ארויפפירן אויפן „גלייכן וועג" און האט אים צו 18 יאר חתונה־געמאכט און וועלוול איז געווארן א מלמד. לויט איין קוואל איז די פרוי געווען אן אומוויסנדיק מיידל, וואס האט ניט געקאנט פארשטיין איר מאנס גריבלען זיך אין ביכער און זיינע לצנישע לידלעך, וואס ער האט פארפאסט, אבער לויט אן אנדער קוואל איז זי עס געווען די וואס האט אים דערמוטיקט צו שרייבן און זיך צו בילדן. ער האט געשריבן העברעאישע לידער און כדי אנצוטאן זיין יונגער פרוי א ביסל פארגעניגן האט ער אנגעשריבן א לידל אויף פראסט יידיש „דער חסיד און זיין ווייב", פארשאפן א מעלאדיע און עס אויפגעזונגען פאר איר. וועגן אט דער אפענער אפיקורסות האט מען זיך דערוואוסט אין שטעטל און מען האט אים גענומען רודפן און געצוואונגען שווער און שוויגער זיי ואלן פועלן ביי דער טאכטער זי זאל דעם אפיקורס און „לידל־שרייבער" אפגטן. ער האט געמוזט אנטלויפן אין יאר 1845, קיין רומעניע, אין דער מאלדאווישער שטאט באטאשאן, וואו ער איז געווען א סוחר, א מלמד און לסוף — דאס וואס זיין אמתער בארוף איז געווען — א דיכטער, וואס האט ליב געהאט אויסצוזינגען זיינע לידער ביי א גלעזל וויין.

זלמן רייזען שרייבט וועגן אים און וועגן זיין ווירקונג אויפן יידישן לעבן פון יענער צייט צוו. אנד :

„זבארזשער איז איינער פון די ערשטע יידישע פאלקסדיכ־טער בכלל און דער באדייטנדיקסטער צווישן די פאלקסדיכטער־בדחנים, אויף וועלכע זיין ווירקונג איז געווען זייער גרויס. אין פיל פון זיינע לידער געפינען אן אפקלאנג די אידעאלן פון דער השכלה ; ער קעמפט אין זיי קעגן דער אומוויסנקייט און איינגלויבעניש, קעגן די חסידים און גוטע יידן, קעגן דער פאלשער פרומקייט. אין זיינען אנטי־חסידישע לידער איז בכלל ניטא קיין פארביטערטקייט און ניט אומזיסט רופט ער זיינע לידער „מקל נועם" — ער שלאגט מיט רחמנות. מיט דער הילף פון א פיינעם

הומאר, פון א בילדלעכער, קערנדיקער שפראך, ווי אויך מיט דער הילף פון זיינע פאלקסטימלעכע מעלאדיעס, האט ער באוויזן דורכצושמוגלען זיינע אנטי־חסידישע טענדענצן און ניט צו פארש־ וועכן דערביי די רעליגיעזע געפילן פון זיינע צוהערער... ווי גרויס עס האט געמוזט זיין די השפעה פון זבארזשערן אויפן גייסטיקן לעבן פון די יידישע פאלקסשיכטן, באווייזט ניט נאר די אומגע־ הויערע פארשפרייטונג פון זיינע לידער, נאר אויך דער פאקט, אז מ׳פלעגט פאפולערע לידלעך זבארזשערס אריינפלעכטען ווי אינטערמעדיע־געזאנגען אין טעקסטן פון די טראדיציאנעלע פורים־שפילערס״.

בנימין וואלף עהרענקראנץ

(וועלוועל זבארזשער)

דער עלנטער זוכט די רו

זאג מיר, איך בעט דיך, דו ווינט,
דו שוועבסט דאך אויף דער גאנצער וועלט,
ווייסט נישט, וואו דער עלנטער זיך נעפינט
צו רוען א געצעלט ?
וואו רציחות האט אויפגעהערט,
מע האט קיינמאל נישט געקלאנט,
וואו קיין אויג האט נישט געטרערט,
דער גערעכטער ווערט נישט געפלאגט ?
דער ווינט שווייגט און בלייבט שטיל שטיין,
זיפצט און ענטפערט : ניין, ניין !

זאג מיר, דו טיפעס, דו גרויסעס מער,
דו שטורעמסט אזוי ווייט
ביי דיינע אינזלען הין און הער,
ווייסט נישט ערגעץ אין א זייט,
וואו דער פרומער געפינט א טרייסט,
צו רוען א זיכער ארט ?
ווייסט נישט ווי די שטאט הייסט,
זאג דאס גוטע ווארט !
דער ים שטורעמט און ברומט : ניין !
איך האב זא איין ארט נישט געזען.

דו שיינע לבנה, מיט דיין פראכט,
דו קוקסט דאך איבעראל,
וואו עס איז שטיל ביי דער נאכט,
פארדעקט מיט דער שווארצער שאל.
דו גייסט דאך אויס דו גאנצע וועלט
תמיד דורך די נעכט,
ווייסט נישט ערגעץ א געצעלט,
וואו דעם גוטן איז נישט שלעכט?
מ׳זעט זי אין א וואלקן באלד פארגיין,
זיפצט און ענטפערט: ניין, ניין

זאג־זשע דו מיר, מיין זעלע פארט,
ליבע און האפענונג דערנעבן,
וואו די זון גייט אויף יעדן ארט,
וואו געפינט מען א רואיק לעבן,
וואו קיין שלעכטס איז נישט דערביי,
מ׳לעבט נאר אין פריידן,
פון זינד און זארגן איז מען פריי,
פון צרות און פוןליידן?
זיי גיבן אלע איין אנטווארט:
רואיק לעבט מען אין הימל דארט.

(פון בוך „מקל נועם״, ווין, 1865)

בין שתי מלחמות העולם

בתקופת הכיבוש הרוסי בשנת 1914, ומאוחר יותר — כשנתחלפו שלטונות זמניים של פולנים ואוקראינים, וכן ב־1920 תחת הכיבוש הבולשביקי, שררו מהומות בעיר. חנויות היהודים הוחרמו, אך פרט לזה לא סבלו היהודים במיוחד ממעשי שוד ומפגיעות אחרות. עם חידושו של שלטון פולין, ברחו משתפי הפעולה עם הסובייטים והאוקראינים, והשלטונות הפולניים אסרו 25 איש — פולנים אוקראינים וכן מספר יהודים. רובם שוחררו תוך זמן קצר, אך שלושה מהם נשפטו למוות ונורו בשדות העיירה.

עם שוך המלחמות האלה בשנת 1920, החלו לחזור העירה הפליטים שעזבו בזמן המלחמה. כדי לעזור בשיקומם הוקם ועד עזרה, שהיה פעיל במיוחד ב־1924. לאחר הפסקה וארגון מחדש פעלו ב־1921 ארבעה מתוך שישה מפעלי תעשיה שהיו בעיר ומספר המועסקים היה ארבעים ושלושה. שכירים יהודים היו אז 36.6 אחוז מכלל הפועלים השכירים בעיר.

מ־1928 פעלה בזבאראז׳ קופת גמילות חסדים, וב־1929 חילקה הקופה הלוואות בסך כולל של 1,1010 זלוטי. ב־1930 אישרה הנהלת איגוד הקואופרטיבים ליהודים בפולין אשראי בסך 10,000 זלוטי בשביל הבנק למסחר בעיירה.

ב־1930 נוסד בעיר בנק יהודי נוסף, „בנק שיתופי לאשראי״, שפעל בהצלחה ועזר הרבה לסוחרים ולבעלי מלאכה. על מצבם הכלכלי של יהודי זבאראז׳ יעידו הנתונים החקלאיים של פעולות קופת הגמ״ח בתקופה שבין השנים 1933 — 1937.

ב־1934/1933 היה הסך הכולל של ההלוואות 6,235 זלוטי. בשנים 1935/36 ניתנו 89 הלוואות בסך כולל של 7,380 זלוטי,

ובשנים 1936/1937 — 93 בעלי מקצוע, 126 סוחרים זעירים, 6 חקלאים ו־45 שונים.

ב־1934 החמיר המצב, כשהעיריה והממשלה הטילו מסים כבדים על תושבי העיר, ובכללם על היהודים. עובדה זו הטילה על היהודים מעמסה נוספת בתחום העזרה לנזקקים.

ב־1935 פעל ליד „ויצו" המקומית בית־מחסה לילדים. ועד איגוד הסוחרים הקים קופה מיוחדת לעזרה הדדית לחבריו. ב־1939 נקלע גם הבנק השיתופי לקשיים כספיים, שפגעו הן בפעולותיו והן באלה שנזקקו לשירותיו.

אף־על־פי־כן התנהלה בזבאראז' פעילות לאומית וציבורית ערה.

ב־1917 נוסד בזבאראז' קן השומר הצעיר, שריכז בתוכו מאות צעירים מכל שכבות העיר.

ב־1920/21 עלתה קבוצה ראשונה לארץ־ישראל, ולאחר הפסקה קצרה חזר הקן לפעילות מוגברת. בו נתארגנו בעיר כל

קן השומר־הצעיר בזברז

עניים. ב־1928 פעל בעיר קן „גורדוניה" חזק, אשר המשיך בפעולותיו עד 1939.

ב־1919 פעל איגוד נשים ציוניות, ובאותה שנה נוסד גם איגוד „ירדניה" של סטודנטים יהודיים. ב־1930 החל לפעול בעיר סניף „השומר הדתי", וכן כמה ארגונים נוספים — כגון „הנוער העברי", שהפך לאחר מכן ל„הנוער הציוני", עקיבא ובית"ר. ב־1934 הוקם סניף חזק של התאחדות־פועלי־ציון ומספר חבריו שבעים.

ב־1935 הוקם סניף „אחוה", שמנה ארבעים חברים. ב־1939 פעל בזבאראז' סניף „השחר", שהיה תנועת הנוער של הציונים הרדיקאליים. בבחירות לקונגרס הציוני ב־1935 קיבלו

אגודת נשים ציוניות „עזרה"

עומדים: רגינה אללרהנד, סוסיה בלין (בת יצחק), משה אונגרפלד, צבי סגל, דבורה סגל, רגינה ורבר.

יושבות: פנינה זומרשטיין, לאה סגל, שרה רקובר, (הילדה דורה אללרהנד וסוסיה (בת אנשל) בלין.

הציונים הכלליים 234 קולות. המזרחי — 279, התאחדות פועלי־ציון — 516.

חלקן של ההסתדרויות

בבחירות לקונגרס ב־1939 נשארו למעשה רק שלוש המפלגות הגדולות ששמרו על כוחן. הציונים הכלליים קיבלו 220 קולות, המזרחי — 340 קולות ורשימת ארץ־ישראל העובדת — 564 קולות. הרוויזיוניסטים קיבלו רק 140 קולות.

הפעולות בתחום המוניציפלי

בתחום המוניציפאלי והקהילתי של יהודי זבאראז' היו עליות וירידות ככל שהיו קרבות ובאות הבחירות העירוניות.

אנשי זברז' מלווים את גרשון גולדווג, חלוץ ראשון של הפועה"מ, בנו של השוחט יוסף ז"ל

ב־1927 הוקם בלוק יהודי „איחוד", שנכללו בו כל המפלגות הציוניות — סוחרים, בעלי מלאכה, „המזרחי" ואף חרדים. בשל לחצם של השלטונות המקומיים, לחץ שהיה מלווה זיופים ואיומים, נכשלו באותה שנה שלושת הלאומים ועלו הכוחות השמרניים, האנדקים והאנטישמיים האוקראינים.

ב־1931 השתנה המצב לטובה ונבחר יהודי בראש־העיר.

אבל ב־1933 הורע המצב שוב ובבחירות לעיריה של אותה שנה לא היה אפילו יהודי אחד בתוך שישה־עשר הנבחרים. אמנם בבחירות 1939 נבחרו ארבעה יהודים למועצת העיריה, בנוסף לשבעה פולנים ואוקראיני אחד, אבל שום יהודי לא נבחר להנהלת העיריה.

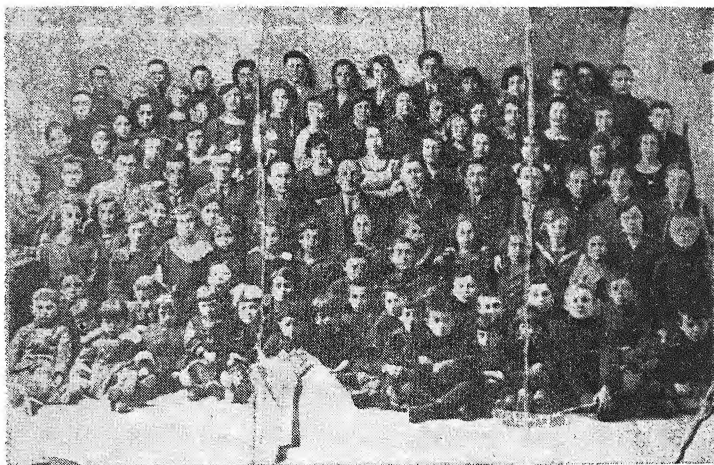
בכל זאת עבדו מספר יהודים במשרות מפתח בעיריה.

בבחירות לוועד הקהילה ב־1934, כתוצאה מהסכם בין כל המפלגות, היו התוצאות הבאות: ציונים כלליים — 2 מנדטים, התאחדות — 2, המזרחי — 1, רוויזיוניסטים — 2, יד־חרוצים — 1. בישיבה הראשונה נבחר כיושב ראש ד"ר זינדל סגל, אדם אהוב מאוד על הבריות, רופא במקצועו. אך מועצת הקהילה לא האריכה ימים, כנראה בגלל קשיים פנימיים, וביוני 1934 פוזרה על־ידי השלטונות ולקהילה נתמנה קומיסאר.

רשת בתי־ספר עבריים וחינוך עברי

עוד בזמן מלחמת העולם הראשונה נוסד בעיר בית־ספר עברי ורוב ילדי היהודים למדו בו. היו גם הרבה „חדר"ים שבהם למדו ילדים קטנים, אבל רוב הילדים למדו בבתי־ספר עבריים. פרט לבתי־הספר היו גם מוסדות תרבות, כגון ספריות עממיות, להקה דרמטית בניהולו של הד"ר ניסן שפייזר. בכל זה טיפלה האגודה ע"ש „יהודה הלוי". היו גם גני ילדים.

בית־הספר החשוב ביותר בעיר, שפעל במשך תקופה ממושכת היה בית־הספר העברי „חינוך" שנוסד עוד בשנת 1907.

בית ספר עברי „חנוך" בזברז'

כתה אחת בבית ספר „חנוך" בזברז'.
המורים א. פרל, משה וישניצר ז"ל.

ההשפעה של בית־ספר זה היתה רבה ורוב הציבור היהודי בעיר, למן המתבוללים ועד לחרדים, שלח את ילדיו אליו. בבוקר למד הנוער העברי בבתי־הספר הכלליים ובגימנסיה ע״ש הנריק סנקביץ׳, גדול הסופרים של פולין. בבית־הספר העברי למדו אחרי הצהריים חמש מאות ועשרים תלמידים ותלמידות, מהם מאתיים ללא תשלום. על־יד בית־ספר זה התקיימו שיעורי ערב למבוגרים, וכן ספריה ציבורית, ובמסגרת זו פעלה גם האגודה „עבריה״, שטיפחה את השפה העברית. בשנים 1923 — 1924 נערכו בעיר קורסים מטעם „האיגוד היהודי לבתי־ספר עממיים ותיכוניים בלבוב״, וכן נתקיימו עוד שני בתי־ספר משלימים, ומצבם הכספי היה קשה ביתר. ב־1922 נוסדה אגודת ספורט בשם „הגיבור״ ובה סקציה חזקה לכדורגל. מצבם הקשה של יהודי העיר בא לידי ביטוי ביחסים המתוחים ששררו בין הציבור היהודי לבין השלטונות והתושבים הלא־יהודים.

ב־1924 התנכלו השלטונות המקומיים, בעיקר אנשי המשטרה, ליהודים.

בית ספר „חנוך״ באחת מחגיגות ל״ג בעומר בהרים

יהודים הוכו ללא סיבה, ואירע שגם יהודי חבר העיריה, יעקב הלפרין בן 62, הוכה קשות בידי חוליגאנים. הגיעו הדברים לידי כך, שיהודי זבאראז' פנו בשאילתה „לסיים" הפולני. ב־1927 מונה לקומיסאר ממשלתי בקהילה פקיד ממשלתי שהיה ידוע כאנטישמי מובהק, ומושל המחוז נתבקש לבטל את המינוי.

ב־1927 שוב הופנתה שאילתה „לסיים" בדבר התנכלויות ליהודים מצד אנשי המשטרה העירונית. בבית־הספר הכללי ניהל כומר מקומי תעמולה אנטישמית.

יהודי זבאראז', בראשותו של רב העיר, פנו אל ה"סטא־רוסטה" ודרשו את התערבותו. ואכן ההתנכלויות פסקו.

מלחמת העולם השניה

אחרי פרוץ המלחמה בספטמבר 1939, הגיעו לזבאראז' מאות פליטים יהודים ממערב פולין, ובעזרת הקהילה המקומית מצאו מחסה בעיר.

מספרם הכולל של היהודים בעיר היה באותה עת למעלה מ־5,000 איש.

גן ילדים בזברז' הגננת קויפמן

למן סתיו 1939 הופסקה פעילותם של מוסדות הקהילה היהודיים, המפלגות והארגונים הציבוריים. היה זה תחת שלטון הסובייטים, שכבשו את העיר בעקבות ההסכם בינם לבין הגרמנים. המוסדות הממשלתיים, ושלטון פולין בכלל, התפרקו ולא היו. רק בתי־הכנסת לא נפגעו וקהל המאמינים המשיך להתפלל בהם.

המסחר הסיטונאי חוסל והקימעונאים סגרו בהדרגה את חנויותיהם מאחר שכל משק העיר הולאם. בעלי מלאכה רבים אולצו להתארגן בקואופרטיבים. בסוף יוני 1940 הובלו רבים מבין הפליטים שבעיר לפנים ברית־המועצות. אחרי הפלישה הגרמנית ב־22 ביוני, 1941 נמלטה קבוצה גדולה של יהודי העיר מזרחה. הגרמנים נכנסו לעיר ב־6 ביולי, 1941, אך כבר יומים קודם לכן, לאחר שהסובייטים פינו את העיר, אירעו פרעות שבמהלכן נרצחו מספר יהודים בידי האוקראינים המקומיים. כתואנה לפרעות שימש גילוי גוויותיהם של אסירים פוליטיים שהומתו בידי הסובייטים לפני נסיגתם.

מיד עם כניסתם לעיר רצחו הגרמנים מספר יהודים שהיו באותה עת ברחובות וביניהם כמה מחשובי העיר — כגון : מאיר הינדס ואשתו, אהרון קלאר, יוסף סגל, ישראל זומרשטיין ואחרים. ויהודי העיר לא יכלו אפילו לחלוק להם כבוד אחרון ולקבור אותם בבית העלמין מפחד נקמת הגרמנים, ולכן קברום בחצר בית־הכנסת הגדול. באמצע יולי 1941 דרשו הגרמנים להקים יודנראט בעיר. בעניין זה פנו אל חברי הקהילה לשעבר, אך זוסיה המר, שהיה יושב ראש ועד הקהילה לפני המלחמה סירב לקבל תפקיד כלשהו ביודנראט ונימק סירובו במצב בריאותו הלקוי.

תוך זמן קצר תפס את ראשות היודנראט גרינפלד, פליט ממערב פולין. הוא ציית, מראשית צעדיו, להוראות הגרמנים, התעלם מן האינטרסים של הקהילה ופעל נגדה.

בשישה בספטמבר, 1941, נקראו גברים יהודים להתייצב בכיכר לפני בניין העיריה. הנאספים הוקפו על־ידי המשטרה

האוקראינית ויחידות ה־ס.ס. שהגיעו מטארנופול, ולאחר סלקציה הוצאו מתוכם 74 איש — בעיקר משכילים וכמעט כל האינטליגנציה — והוגלו ליער לוביאנקי, שם הוצאו להורג ונזרקו לבורות שהם חפרו לעצמם לפני ההריגה.

בחורף 1941/42 ובאביב 1942 נלקחו גברים יהודים מזבאראז' למחנות עבודה שבסביבה: זבורוב, קמיונקה־ סטרר־מילובה, בורקי־וילקי, הלובצ'ק וילקי, פודוולוציסקה, מקסימוב־קה, רוזנושינצה ולוביאנקי.

ביוני 1942 נלקחו מהעיר כ־600 קשישים וחולים, הובלו לכיוון טארנופול ונרצחו. ב־31 באוגוסט וב־1 בספטמבר 1942 נתקיימה אקציה המונית, וכמה מאות יהודים שולחו להשמדה במחנה בלז'ץ.

בסתיו 1942 הוקם בזבאראז' גיטו, ולתוכו הוכנסו גם קבוצות יהודים מן הישובים הקרובים: סקאלאט, גז'ימאלוב, פודוולוציסקה, נובי־סאולו.

הגיטו היה פתוח, אך היציאה הוגבלה והיו קשיים בהשגת מזון.

יהודי העיר החלו בהכנת מחבואים בגיטו לקראת בואן של אקציות נוספות. כן חיפשו מקומות סתר ביערות הסמוכים, בבונקרים ואצל מכרים נוצרים.

בתחילת אוקטובר 1942 נראו בעיר יהודים מעטים.

בימים 20 עד 22 באוקטובר 1942, היתה עוד אקציה, ובמהלכה רוכזו יותר מאלף איש. חלק גדול מהם שולחו להשמדה בבלז'ץ וקבוצת גברים הועברה למחנה ינובסקה בלבוב.

תהליך השמדת הקהילה היהודית נמשך ב־8 וב־9 בנובמבר 1942. שוב נלקחו כאלף איש לבלז'ץ. כמה צעירים קפצו מתוך הקרונות תוך כדי נסיעה ויחידים הצליחו לחזור לגיטו בזבאראז'.

חורף 1942/43 גרם להחמרת מצבם של שרידי הקהילה העיר.

הרעב והמחלות הפילו חללים רבים. עם זאת, הידיעות על השנוי לרעה במצבה של גרמניה בחזית עודדו את יהודי

העיר להגביר את מאמציהם להינצל. ביערות הסמוכים נבנו בונקרים, אך קשה היה להשיג מזון לשהיה ממושכת, והיתה סכנה בגלל יחסה העוין של האוכלוסיה המקומית; התושבים המקומיים ערכו מצוד מתמיד אחר המסתתרים ביערות ובחפירות — וכך הכבידו וצמצמו את האפשרות להינצל בדרך זו.

צלום (פוטוסטאטי) והמצבה

ב־7 באפריל 1943 הוצאו להורג בקרבת העיר יותר מאלף מיהודי העיר והסביבה שנמצאו בגיטו.

ב־8 ביוני 1943, חוסל הגיטו סופית. אחרוני יהודי העיר מצאו את מותם בקברים המוניים ליד העיר. זבאראז' הוכרז „יודנריין" — רק קבוצות קטנות של יהודים שוטטו עדיין

שרידי היהודים ליד מצבת הזכרון

ביערות בסביבה, וקומץ יהודים הסתתרו אצל מכריהם הנוצרים.

בין אלה שהסתירו אחדים מיהודי זבאראז' ראוי לציין את: יוסף איבשקיביץ (לשעבר מנהל בית־ספר, נספה באושויץ) וראש העיר לשעבר, שובר. הללו סייעו למכריהם היהודים למצוא מקלט בכפר קרטובצה ודאגו לכל צורכיהם. אך רוב־רובם של התושבים המקומיים הלשינו על היהודים המסתתרים והסגירו אותם לידי הגרמנים.

תופעה זו נמשכה עד לימים האחרונים של הכיבוש הנאצי.

בחודש פברואר 1944 נתקלו גם חיילי הוורמאכט הנסוגים ביהודי העיר המסתתרים בכפרי הסביבה ורצחו אותם.

הסובייטים שיחררו את העיר ב־6 במרץ, 1944. מיהודי העיר ניצלו רק יחידים. אלה ששרדו יצאו את העיר לוורשה, ומשם יצאו לארץ־ישראל ולמדינות אחרות, כגון ארצות־הברית, אוסטרליה, ארגנטינה, קנדה.

(מתוך פנקס הקהילות, בהוצאת יד־ושם, ירושלים, תש״מ).

ביה״ס העממי הממשלתי בזברז'

בשורה השניה, שלישי מימין המנהל יוסף איבשקביץ. והראשון משמאל, המורה לדת יהודית משה באלין

השואה וחורבן יהודי זבאראז׳

מתוך יומנו של עד ראיה, יעקב ליטנר ז״ל

לזבאראז׳, עיירה במחוז טארנופול, הגעתי חולה. חשבתי שלא אקום ממחלתי זו, כל כך רע הרגשתי. רגלי היו מלאות פצעים וחששתי מהרעלת דם, אבל קרה נס ויהודי המקום קיבלו אותנו בסבר פנים יפות ועשו למעננו למעלה מן המשוער. הכניסו אותי לבית־החולים היהודי של הקהילה, רופא פולני־יהודי ניתח אותי ואחיות רחמניות ורופאות טיפלו בי במסירות בלתי רגילה ובהקרבה. אף שאחיות אלה נעלו מגפיים גבריות גבוהות, התנועות שלהן היו עדינות להפליא. בחלוקיהן הצחורים, דומות היו לאותן צפורי חורף הבאות מהמזרח הרחוק, הקר, לחמם את לבות הסובלים בחדרי בית־החולים, שבו שכבתי ביסורים גדולים.

אחרי זמן קצר שוחררתי מבית־החולים, ובצאתי לרחובות ראיתי עיר נאה שיש בה כנסיה, מנזר, בית־כנסת יהודי מפואר וכן ארמון שנבנה בימי הביניים.

אנחנו נמצאים כאן תחת חסות רוסיה הסובייטית, ואני שומע כי היטלר כבש כבר את רוב העולם וכי צבאותיו הגיעו להולנד, לנורבגיה, לבלגיה ואפילו לפאריס. ידיעות אלה שאנחנו שומעים על המאורעות האחרונים מגיעות אלינו בצורה מוזרה מאוד.

אנחנו מנסים להסתדר איך שהוא. מצאנו את לחמנו, נינה אשתי ואני. אנשי זבאראז׳ נהגו כלפינו יפה מאוד וקיבלו אותנו בסבר פנים יפות.

להבות המלחמה פשטו והתרחבו, והאש בוערת יותר־ויותר ודומה שאין כל יכולת לכבותה... היטלר עבר את גבולות רוסיה... בשבילנו תהיה זו תקופת יסורים.

שוב מתקרב אלינו גיהנום המלחמה והסכנה מרחפת שוב מעל לראשינו. אווירונים סובבים את העיר. הפצצות הראשונות נפלו. אנחנו מנסים ברגעים אלה לחפש תחבורה, אך זה לא עולה בידינו. פליטים בורחים, אנשים רעבים צרים על החנויות. אין לחם ומזון. אש התותחים פוסחת על המקום ופונה לכיוון מזרח.

נשארנו בחדר שלנו, עומדים על־יד החלון ומציצים לעבר הרחוב הראשי. השריוניות האפורות הראשונות שוטפות את הרחובות ודגלי קרדום־הצלב (HACKENKREUZ) מכסים אותם...

אנחנו מנוצחים. לעת ערב ירד גשם. הרחובות היו מלאים שריוניות ומכוניות ממוכנות אחרות וביניהן סבבה אשה זקנה, כנראה מטורפת, עזובה לעצמה ולא מובן איך היא נקלעה לערב־רב זה. תמונה זו מוארת מתוך הבתים הבוערים מסביב.

לפני הדלת שלנו רוחשת תנועה מוזרה. חיילים הולכים הלוך ושוב. הם מתנהגים כלפי האוכלוסיה באופן אנושי והגון, נראה לנו כי הם שמחים להחליף עמנו דברים בשפה הגרמנית. הם החרימו לעצמם את מחסן הביצים העירוני. אנחנו נאלצים, על הכיריים שלנו, בשיטת הסרט הנע, לטגן את הביצים בשבילם. גם אנחנו וגם יהודים אחרים נדרשנו לקחת חלק בהכנת הארוחה שלהם. בגדודים אלה היו חיילים ממוצא אוסטרי ומבוואריה.

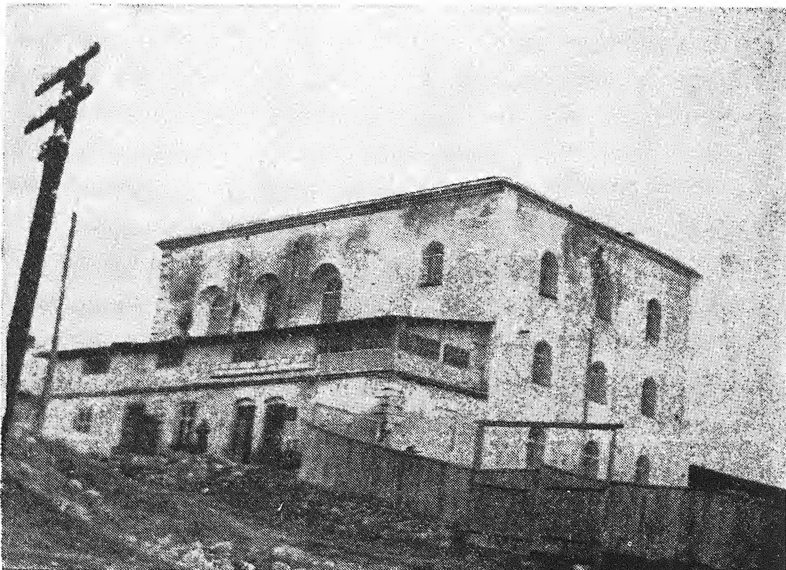
החיילים התקדמו מזרחה. זוג חיילים מבוואריה ניסה לעודד את מצב רוחנו אך לאחר כמה דברי נימוסין הזכירו כי בעקבותיהם מגיע ה־ס. ס. ואני חזרתי במחשבותי לאותם ימים נוראים, כאשר חשתי אותם ואת התנהגותם כלפי היהודים בגרמניה.

הצבא הרגיל הרחיק את עצמו מהפורמציות הלאומיות־הסוציאליסטיות שצריכות היו להגיע אחריו. החיילים המשיכו לומר: „יהיה לך רע". ואני האמנתי להם.

עם אשמורת הבוקר התחיל חיל המוות לנוע. הצופרים שעל המשאיות החלו לצפור; נראו המדים הזכורים לשמצה; ה״ס. ס. הגיע. לחץ עמום רבץ עלי, שיתוק אחז בחזי. המשאיות השחורות דמו למסע אבל מתוך ריקוד שדים. גשם אפור חזק ירד והוסיף לתמונה העגומה.

ה״ס. ס. פעל במרץ. בית הכנסת הגדול הועלה באש. ליל הבדולח לא היה עוד היסטוריה. גזל, הרג, רצח ואונס באו עלינו יחד עם מזג האוויר הקודר ששרר אז. לא חסו על שום בית יהודי. וזה לא היה הסוף. הפחד רק התחיל.

השכן שלי ממול שמו הינדס מאיר והוא סוחר תבואות. בעמדו לפני פתח ביתו דרש ממנו אחד מן ה״ס. ס. למסור את מפתחות המחסנים שלו. כאשר ענה בשקט כי המפתחות הם

בית הכנסת הגדול שנחרב

בידי הרוסים הנסוגים, חירף אותו הגרמני בגסות. בצד עמדו שני אנשי ס. ס. משועשעים מן השיחה. אחד מהם הוציא את האקדח, ירה בהינדס הזקן והרגו. אחרי מעשה הגבורה הזה, הצית את הסיגריה שלו והמשיך להתלוצץ כאילו לא קרה דבר.

מאיר הינדס מונח עוד לפני ביתו. כאשר אף אחד לא נראה ברחוב, מעיזה גב' הינדס לצאת לכמה רגעים ולכרוע ברך לפני המת.

את הדברים הללו ראיתי דרך סדק התריס בחלון הסגור. היום נשלחו שני יהודים עם עגלת יד לקחת את גופתו של הינדס. בצד הסתכלו בלעג אנשי ה־ס. ס. קברו אותו בחלקה שלפני בית־הכנסת הגדול השרוף. לשם הובאו לקבורה גם אחרים שגורלם היה כגורל הינדס. לפנות ערב באותו היום נורתה למוות גברת הינדס, אשתו של מאיר הינדס.

אנשי ה־ס. ס. רדפו אחרי יהודי העיר וצדו אותם כמו חיות רעות בג'ונגל — הג'ונגל בזבאראז', מקום ישוב קטן במזרח, מקום קל ערך. הבתים מחציתם הרוסים, מחציתם עומדים עוד על תילם. אנחנו בני מזל משום שאנו גרים במרכז והמטה הצבאי נמצא מול הבית שבו אנו נמצאים, ממש מול החלון. ייתכן שהודות לעובדה זו אנחנו עוד בחיים.

מקס פריילך, שגר אתנו באותו הבית, היה בעיר טרנופול כאשר אנשי ה־ס. ס. פרצו לתוכה. הוא היה בין האנשים שנורו, אך הכדור לא המיתו אלא פצעו קשה, והוא שכב בין גופות המתים עם כדור בבטנו, שכב ללא הגה. בלילה התעורר בין השיחים, זחל בין גופות המתים וגרר את עצמו לאחד הבתים של משפחת ידידיו. רופא חבש את פצעיו בסכנת נפשות ובאחד הלילות החזירו אותו לזבאראז'. הוא שוכב עכשיו, מתחבא, במרתף ביתנו עם חום גבוה.

אל ה־ס. ס. בעיר צורפה פתאום המיליציה המאורגנת האוקראינית. עם בואם הם הבטיחו להיטיב לנו את תנאי החיים שלנו. אך לאמיתו של דבר, המצב נעשה יותר קשה,

ללא נשוא. עכשיו היו חיינו תלויים ב־ס. ס. מצד אחד ובארגונים האוקראיניים מצד שני. אלה השתדלו לעלות באכזריותם על המורים הגרמניים שלהם. הם הכניסו שיטות חדשות של גזיזת זקנים של יהודים זקנים וחרדים; בזה מצאו סיפוק להוללותם. השמש הזקן של בית־הכנסת, יהודי אדוק שלו קרה הדבר היום, התאבד בתליה, בכל מקום נקבעו כרזות באותיות ענק: **„רק ליהודים יש כינים כאלה והכינים האלה מביאים מחלות, הישמרו מפני היהודים".**

מכונית עם רמקול הודיעה לפנות ערב כי כל היהודים מגיל שש־עשרה עד שישים חייבים להופיע למחרת היום בשעה שבע בבוקר בדיוק במגרש השוק. באותו בוקר קמתי מוקדם מאוד, הכנתי את עצמי ליציאה, לא ידעתי מראש מה ידרשו מאתנו, אבל רציתי לעשות רושם טוב. כאשר הייתי כבר מוכן לצאת, מצאתי את שערי הבית נעולים. נינה אשתי הוציאה את מפתח משער הבית וסירבה לתת לי אותו. היא חשה באינטו־איציה שאין לבוא לפגישה זו במגרש השוק, העלולה להביא עלי אסון. כל טענותי שעלי ללכת, ושאם לא אלך תהיה אי־נעימות שצריך להימנע ממנה, לא הועילו. נינה נשארה יציבה בסירובה ולא מסרה את המפתחות. דרך החלון ראינו איך רבים נהרו למגרש השוק. רגעים מספר לפני השעה שבע פרצה על המגרש מהומה. אנשים ברחו לכל כיוון, או לפחות ניסו להימלט. המיליציה האוקראינית וה־ס. ס. הקיפו את המגרש ודחפו את ההמון בכוח פנימה. אחר־כך נשאל כל אחד ואחד מהנאספים לגילו ולמקצועו, כמו לפני גיוס למשימה כלשהי.

לבסוף חילקו את האנשים לשתי קבוצות. לקבוצה הראשונה נלקחו האנשים הלבושים יותר טוב, המייצגים את האינטליגנציה; לקבוצה השניה נלקחו כל השאר. את הקבוצה השניה העמידו בשורות כדי לשלחם לעבודה. אנשי הקבוצה הראשונה, שבעים וארבע במספר, הכרזו כבני־ערובה וניתנה הוראה ליהודי זבאראז' להמציא עד שעות הצהריים חמישה ק"ג תה, חמישה ק"ג קפה,

מאה וחמישים ק״ג סוכר ומאתיים חתיכות סבון טואלט.

כדי לשחרר את בני הערובה התגייסו הנשים והבחורות של העיר עם סלים ביד לאסוף את כל הפרודוקטים, ועד לשעות הצהריים הביאו למקום המיועד לכך את כל המבוקש, אך בני הערובה לא שוחררו. הם עדיין עמדו במגרש השוק עד שבאו מכוניות משא ועליהן אנשי ס. ס.. את בני הערובה העלו על מכוניות המשא. את ידיהם החזיקו מאחורי ראשם, והם כרעו על רגליהם. כך עזבו המשאיות את המקום אחרי הצהריים ומאז לא ראינו אותם עוד.

איכר שהגיע העירה סיפר כי בערב של אותו יום שנלקחו מכאן בני הערובה, נשמעו יריות ביער לוביאנקי, על־יד העיר. למחרת היום מצא באותו היער קבר אחים טרי חפור ומכוסה.

על פי דרישת ההנהלה הגרמנית הוקם יודנראט, שנועד, כנראה, לא לסייע ליהודים, אלא לשמש חוד סכין נגדנו. אף אחד לא יודע מה בדיוק תפקידו. כראש היודנראט מונה פנחס גרינפלד, איש מאוד לא סימפטי ובעל שם רע. הסוציאליזם הלאומני בחר בעצמו את פקידיו כדי שיוציאו לפועל את הגזירות נגד היהודים.

גרינפלד, אשתו ובתו, מצטער להביע דעתי על כך, עליהם תהיה מוטלת החובה למלא תפקיד נורא נגד יהודי המקום. אנחנו כולנו חושבים, וגם ידידיהם חושבים כך, כי גרינפלד מוכן להקריב הכל כדי להציל את עורו ואת משפחתו הקרובה. הוא מוכן לבגוד ביהודים ולא להתחשב באף אחד, כדי למלא את דרישות הצוררים.

לשם מילוי משימה זו וגם כדי לשמור על עורם של נבחרי היודנראט אירגן גרינפלד מיליציה יהודית ורבים מצעירי היהודים בעיר נהרו אליה. היודנראט הכריז על מס גבוה שעל היהודים לשלם. עלי הטילו לשלם חמש מאות זלוטי, שהם בערך מאתיים וחמישים מארק גרמניים. איסוף הכספים נעשה בחומרה רבה. אנשי המיליציה היהודית עברו ללא כל התחשבות, כמוציא לפועל

של בית־משפט, מבית לבית; ומי שלא רצה לשלם — הוציאו לפי ערך השומה כל מה שהיה בביתו, ארונות, מיטות, כיסויים, לבנים, מצעים. כל זאת הוציאו מביתם של העניים שלא יכלו לשלם את המס שהוטל עליהם כקונטריבוציה.

הואיל וההנהלה הגרמנית דרשה להמציא לה פועלים לכל מיני עבודות ציבוריות ואחרות, הקים היודנראט משרד עבודה. בעניין זה השתוללה שחיתות נוראה. אנשים פחדו להתרחק ממקום מושבם כי חששו להילקח להוצאה להורג או להישלח למחנה עבודה, ועשו הכל כדי לקבל סידור עבודה מתאים. היודנראט ניצל הזדמנות זו וקיבל שוחד וכסף רב לסידורי עבודה מתאימים, והסכומים הגיעו עד לשלושת אלפים זלוטי ויותר. בעד סידור עבודה ליד תחנת הרכבת שילמו סכום יותר גבוה.

היהודים נדרשו למסור לידי הגרמנים את כל מעילי העור, הפרוות ודברי הצמר. על מסירת הדברים האלה היתה ביקורת. יום־יום היינו קוראים את המודעות שהודבקו בלילות על חומות הבתים: מהיום חייב כל יהודי להדביק סרט ברוחב עשרה סנטימטר על השרוול הימני ועליו מגן דוד כחול. אלה שלא ימלאו פקודות אלה — ייענשו.

ביום המחרת מצאת מודעות כי הסרטים שאתמול צריך היה להדביקם על שרוול יד מימין — היום יש להדביקם על שרוול יד שמאל. שאלת הסרט היהודי העסיקה מאוד את ההנהלה הגרמנית, ונתקבל הרושם שהם עושים את כל השינויים בכוונה תחילה, כדי למרר את חיי היהודים. הבוקר שוב שינו את הצו ושוב ציוו להצמיד את הסרטים לשרוול יד ימין. ברחובות הקפידו לבדוק אם מילאו הצווים, ומדי בוקר קנסו בחמש מאות זלוטי את אלה שלא ענדו בכלל את הסרט או שלא מילאו אחר הצו של אותו היום. היום קבעו שמי שלא יענוד את הסרט צפוי לגזר־דין מוות.

יום אחד ניתן צו שכל דלת או חלון יסומנו בסימן יהודי בכרזה לבנה ועליה מגן דוד, סימן שבבתים אלה גרים יהודים. במשך היום נעשה הדבר, אך זה לא הספיק. ההנהלה הצבאית דרשה כי המודעות מעל הבתים והחלונות יהיו במתכונת אחת, בהוצאה של יודנראט ובשלוש חתימות של חברי היודנראט עם פירוט שמו של בעל הדירה. כל זה עלה מאה זלוטי.

ללא־יהודים הכניסה לבתים המסומנים אסורה בהחלט. אחרי מתן ההוראות האלה נשללה מהיהודים בעלותם על הרכוש וזה עבר לרשות המדינה. כל המפר את הפקודה עשוי להישפט. פרט לכל האיסורים האלה נאסרה על היהודים הכניסה לשוק הציבורי — וכדי להמשיך לחיות נאלצו היהודים לקנות צורכי מזון מאת האיכרים תמורת מלבושים יקרים ודברי ערך אחרים. וכל זה גם בסכנת נפשות. אבל הרעב גרוע מפחד, ועל כן לא היתה ברירה אחרת. האיכרים ניצלו את מצבם הקשה של היהודים ותבעו מהם מחירים מופקעים. אם תפשו איכר ויהודי במסחר ביניהם, היו מענישים את שניהם כראוי, את היהודי בעונש כבד יותר. היו מובילים אותו למיליציה האוקר־אינית ושם מכים אותו בצורה ברברית, עורכים פרוטוקול ומאיימים כי ישלחו את הפרוטוקול לבולשת הגרמנית של ה־ס.ס. בטרנופול, אם לא ישלם היהודי קנס גבוה למיליציה האוקר־אינית.

העברת פרוטוקול כזה לבולשת — כמוה כעונש מוות. והיהודי היה ממלא את הצווים למיליציה האוקראינית. האוקר־אינים אינם „אכזריים"— הם לוקחים יחד עם זהב, גם שעונים, טבעות, אריגים, מזוודות, כל מה ששווה כסף, ורק אחרי שאהבת הבצע באה על סיפוקה, משמידים את הפרוטוקול. למיליציה האוקראינית נפתחו מקורות הכנסה עצומים. היהודים צריכים לשמור על הנקיון לפני בתיהם והם משתדלים למלא צו זה. אני קם כל בוקר עם זריחת השמש, יוצא החוצה ומטאטא את הרחוב לפני הבית שאנו גרים בו. הרחוב נקי. כעבור כמה שעות

עובר איש המיליציה ובכוונה זורק ניר לרחוב. הוא נכנס לבית שלנו ומתחיל להתווכח אתי על הניר שנמצא ברחוב. במקרה זה הקנס הקצוב הוא עשרים וחמישה עד חמישים זלוטי, ומי מהיהודים יעז לערער על החלטתו או לא לשלם את הקנס ?

בזבאראז׳ ישנו כעת ענף של משרד העבודה בטרנופול. היהודים חייבים להירשם במשרד זה, ובכל שבוע להופיע בו אישית ולהגיש את כרטיס העבודה לחתימה. מטרת הרישום הזה היא שליחת היהודים למחנה עבודה. על המצב במחנות אלה וכיצד מוצאים בהם את המוות הגיעו אלינו ידיעות מוברחות מן הקרבנות הראשונים שהגיעו למחנה כזה שבו נמצא בית־קברות גדול של יהודים שנשלחו לשם.

היום הייתי בסכנת נפשות ממש ! מזכיר משרד העבודה, אוקראיני, רצה לשלחני למחנה ענישה, אך איש הוועד, וסוטה — קפדן, אך איש ישר — הצילני ממוות בטוח. הוא נתן לי, מבלי שאצטרך לשלם את אחת העבודות בזבאראז׳. מספרים על וסוטה, שמתוך גישתו האנושית ליהודים הוא שלח כמה יהודים לעבודה בגרמניה על יסוד ניירות אריים שהכין בשבילם.

התחלתי בעבודה החדשה שלי. אני עובד כמפקח בעבודות הנקיון של העיר ואני אחראי למצב הנקיון של הרחובות. הפועלים שהקביצו לי זקנים ברובם, ואני משאיר אותם בביתם ויוצא לבדי לעשות את העבודה המוטלת עלי. בשעה ארבע בבוקר אני כבר קם על רגלי, אני מטאטא את הרחובות. אני המפקח על עצמי ואני מרוצה. אינני מקבל כל שכר, אך לפחות לפי שעה אני חי.

מיום ליום נעשות הידיעות גרועות יותר. המראה החוזר של יהודי ברחוב מרגיז רבים מן ה־ס. ס. והיהודים אינם מעיזים להסתובב ברחובות.

אביו של פרופסור הלפרן, שגר אתנו בבית, הוא יושב־הראש השני של היודנראט. הלילה העירו אותנו המיליצאנטים. הם דרשו מפרופסור הלפרן להתייצב ביודנראט. לאביו הם אמרו,

יש עבודה רבה בהכנת רשימות ונחוצה לו עזרה. הודעה זו היתה עין הידברות מראש על סכנה מתקרבת, ואנחנו כולנו התלבשנו כדי להיות במצב הכן. חיכינו בכליון עיניים לשובו של הלפרן, וכאשר, כעבור שעתיים, נשמעו דפיקות על הדלתות, תקף אותנו פחד נורא, שגבר והלך ורצנו בריצה מבוהלת אל מאחורי הבית שלנו. עמדנו בחושך ברעדה. פתאום האיר מישהו בפנס כיס את פנינו. זה היה מיליציאנט יהודי ששאל אותנו למה ברחנו מהבית והחזיר אותנו לבתים. הוא הוסיף כי במעשה זה סיכנו את עצמנו מאוד. אחר כך נודע לנו כי זה שדפק על הדלתות שלנו היה שליח של הפרופסור הלפרן. הוא הביא לנו ידיעה כי ה„אקציה" החלה, ועל אף שידענו על כך מראש זה כמה שבועות, קיבלנו ידיעה זו כמכת פתע — האיום הנורא מתקרב ובא. בפחד גדול קפצנו כולנו דרך החלון לחשכת הדירה — פנימה. ראינו אנשים במדים, ברובים, מסיירים ברחובות. פה ושם הבזיק אור פנס, הפנסים הגדולים ואנשי ה־ס. ס. במקלו־תיהם הלבנים נראו כשדים. בכל זאת היו נוראים יותר מן השדים, שעליהם קראנו פעם בספרים. הניע אותם הדחף לבשר־האדם של קרבנותיהם. הם היו שליחי הגיהינום של ארץ המערב.

בבית שלנו גר יעקב אהל, וכן גרו שם אדון קורנברג ואשתו. באמצע הלילה נפרצה דלת הבית וצעדי מגפיים קשים משורייני ברזלים נשמעו בפרוזדור. כל אחד חרד בתוך החדרים שלו. לבסוף שמענו את השם „יעקב אהל" ואחריו נקראו שמותיהם של קורנברג ואשתו. עכשיו ידענו איך מצלצלים הקולות הקוראים לעולם הנצח. בדפיקות לב חיכה כל אחד ואחד לשמוע הגה נוסף ושאל את עצמו בפנימיותו:

האם יישמע עוד מעט קול קורא בשמך, שיכריע את שעתך?

בבית שלנו הסתפקו לעת עתה בשלושת השמות שנקראו והמסכנים הזקנים הובלו. הם הלכו בשקט מבלי להתרעם. בבתים אחרים התנהלו הדברים באופן דומה בלוויית קריעת לב של המשפחה שנפרדו מהם. הזקן כץ אמר לאשתו כאשר

צריכים היו להצטרף אל ההולכים בדרך המוות: „בואי, בואי אשתי היקרה, אנחנו עושים כעת את נסיעת ירח הדבש שלנו״.

בכל הרחוב נשמעה יללה נוראה. בשעה שבע וחצי חזר הלפרן אלינו. הוא היה לגמרי מבולבל וסבל מעיוות בכי, מסבל המאורעות בשעות האיומות של הלילה ביודנראט. הקומנדו של ה־ס.ס. דרש חמש מאות ושלושים יהודים. את מספר האנשים צריך היה למלא במדויק. ה־ס. ס. עמד על כך שהאנשים יובאו מיד. ואם לא נמצא אחד הקרבנות המיועדים, צריך היה להביא יהודי אחר במקומו. ב„יודנראט״ הכין גרינפלד רשימה מדויקת במכונת כתיבה. הקרבנות סופקו ל־ס. ס. בעזרת המיליציה היהודית. עד שעות הבוקר נאספו והוחזקו כל החטופים בבית המרחץ. אחר כך הטעינו אותם על משאיות. שלושה מהזקנים היו מאוד חלשים ולא יכלו לעלות על המשאיות. הם נורו לפני מכונית המשא. המשאיות נסעו בליווי כבד לכיוון טרנופול.

בנו הצעיר של אהל עבד במסילת הברזל לטרנופול ולא ידע כלל שחטפו את אביו. הוא הכיר אותו, למרבה האימה, בטרנספורט שעבר על ידו. אבל אסור היה לו להתקרב אליו ולדבר אתו. במבט אילם נאלצו הבן והאב להיפרד זה מזה. שניהם ידעו כי הפרידה היא לעולמים.

עכשיו כבר ידענו כי בעיר בלז׳ץ נמצא מכון גדול להשמדת יהודים. המכון הזה דומה לבית חרושת ועובד על־פי שיטות מיוחדות וחדישות. הובלת הטרנספורטים מן המחוז שלנו מגיעה לשם. הם משמשים חומר גולמי למפעל, כי מלבושים וגופות של אנשים מסכנים מעבדים תעשייתית, ואילו השאר חסר תועלת — הנשמה, את הנשמה שולחים השמימה בתור עשן. בסמוך ל„אקציה״ הטילו עלינו מסי התרמה נוספים (CONTRIBUTION). נדרשנו להביא דברי זהב וכסף. כדי להכריח את האוכלוסיה היהודית לתת את מה שנדרש, הוקם ביודנראט

ועד. איש לא נשאל אם יש לו עוד מה לתת. את ההערכה עשו המתרימים וזה יצר בהלה גדולה.

מקור מוסמך סיפר לי, כי אנשי היודנראט לא השתתפו בהתרמה זו. אצלם היאוש קיבל פנים אחרות. גם להם אין לילות שקטים. גם אלה מהמיליציה היהודית, שאינם שייכים לשמנת, נתונים לשמירה קפדנית. יש לתת להם משקה ואלכוהול להסקה.

אנו שומעים רעש מתקרב והולך מבית לבית. הנאצים דורשים מאתיים וחמישים קרבנות חדשים מזבאראז׳. התחילה המתנה אכזרית. מאז נודע לנו הדבר, לעת עתה מכין גרינפלד את רשימת הנשלחים ביודנראט, וכפי שנודע לנו כלולים ברשימה כל המסכנים והעניים, הנופלים עליהם למעמסה, — אלה שנשארו בחוסר כל ואין עוד מה לקחת מהם.

מי שלא עלה בידו להתחבא או להתחמק מן החטיפה בדרך אחרת מוכרח ללכת לקראת המוות. שחרור לא בא בחשבון. מאתיים וחמישים אנשים נסחבו בכוח לבית־המרחץ ונכלאו שם.

אלה כבר ידעו מה מחכה להם. לקראת הערב נעשתה ספירה מחדש של הקרבנות ויצא כי מכסת הנשלחים עוד לא מלאה וצריך היה למלא את החסר. הרחובות היו ריקים מאדם. רק אנשי היודנראט והמיליציה, היהודית והאוקראינית, נראו ברחובות. פתאום, בתוך השתיקה שמסביב, נשמעו קולות יללה ואנחה. זוג אנשים נחטפו והועברו. הבעל החזיק בידו חבילה עטופה, ילדו בן השלוש, וכל זמן הליכתו ליטף אותו. אשתו בכתה והחזיקה בזרועו של בעלה. לבי דאב לשמע היללות. ראיתי את האומללים ולא היתה לי כל אפשרות לעזור להם. בכל רגע יכול היה אותו הגורל להיות גם מנת חלקי.

אנחנו, בביתנו, נשארנו עוד עשרים ושלושה יהודים לפני „האקציה״ שקרובה היתה לבוא. כל אחד מתייסר במוחו כדי למצוא איזה מוצא. אנו מנהלים בינינו שיחות משותפות, אך

ללא תועלת. אנחנו חיות שבויות. לא פעם אני חושב שמוטב היה לשכב ולא לקום עוד. אחר כך אני מתגבר ומתחזקת בי הוודאות שהשם יציל אותי.

לבסוף החלטנו במשותף לבנות בונקר ובחרנו חדר אפל במסדרון הבית לשם כך. את הפתח סתמנו. אף אחד לא יכול היה לשער לעצמו שמקום זה היה חלל או חדר. בעמל רב קדחנו חור מדירתנו, שהוביל למחבוא, והסווינו אותו בזריזות רבה ובטעם. מיום תחילת ה„אקציה" הראשונה קבענו שמירת לילה מיוחדת. השמירה התישה את כוחנו, אבל המוראל והפחד נתנו לנו כוח להתמיד בשמירה.

לעתים ניתנה אזעקת שווא. השומרים שמעו רחש כלשהו ואז נכנסנו כולנו לבונקר הנסתר. ידענו כי מצב כזה ייתכן ונצטרך לשהות זמן רב בחדר החשוך והקר. היו בינינו גם ילדים, והשיעול, הכעכוע או הבכי יכלו להביא עלינו שואה ומוות.

אהל הצעיר פוטר מעבודתו במסילת הברזל ונתקבל למילי־ציה. לפעמים היה עובד במשמרת לילה ואז היה יודע מבעוד זמן על סכנה מתקרבת. אשתו הצעירה של אהל, טוניה, הוריה, והבת הקטנה נעמי היו אתנו בבונקר. לכן גם התעניינותו של אהל היתה כפולה ומכופלת והוא דאג להזהיר אותנו בזמן. כך הרגשנו את עצמנו יותר בטוחים. הבונקר היה צר נורא. רבים נחרו בזמן השינה בגלל הלחות והמחסור באוויר. היינו נאלצים להעירם כיוון שהנחירה יכולה היתה להסגירנו.

לילה אחד היה אהל מסודר למשמרת לילה של חצות ואני הייתי בתורנות שמירה אצלנו. מול ביתנו היתה תחנת המיליציה האוקראינית. והנה, בדממת הלילה, הגיע אוטו ומישהו שאל בגרמנית: איפה נמצא היודנראט? הצצתי בזהירות החוצה וראיתי באוטו יושבים ס. ס. במעילים הלבנים שלהם. הרגשתי מחנק בגרון מרוב פחד. המצב היה רציני מאוד; אני ואהל הערנו את האחרים כדי שייכנסו מיד לבונקר, ואהל סגר בזהירות את המחבוא ועשה דרכו ליודנראט. עוד קודם פיזרנו

את כל החפצים והרהיטים בדירותינו ופתחנו את הדלתות, כדי שיתקבל רושם שפה כבר עברה האקציה. כעבור מספר דקות חזר אהל מהיודנראט והזהיר אותנו מעבר לקיר שעלינו להתנהג במיוחד בשקט. ייערך כנראה ציד נפשות גדול. איך אתאר בכתב את מצבנו בתוך החור שלנו. בדיוק באותו היום הרגשתי את עצמי חלש. האוויר היה מחניק והזמן התארך מאוד. שמענו קול צעדים. אלה התקרבו יותר ויותר וכעת היו אלה בדירה שלנו. שקט ! עצרנו את הנשימה, שהלב לא ידפוק כה חזק. היו אלה רגעי הכרעה שיכלו להשפיע לחיים או למוות. הגרמנים היו זמן רב בדירתנו, ואחר־כך הרגשנו שנפסקו החיפושים. נשמנו לרווחה. ציידי האנשים עזבו. לאט לאט פסק הלחץ, אך היה עלינו עוד להיות זהירים. חוסר החמצן במחבוא הורגש יותר ויותר. ישבנו בראשים מורדים ונשמנו בכבדות.

רק בצהרי יום המחרת הגיע אהל, שחיכינו לו בכליון עיניים. היינו מאושרים לעזוב את המחבוא שלנו, שהצילנו ממוות. אהל הסביר מדוע לא בא לשחררנו לפני כן. ה„אקציה" נמשכה גם ביום השני בשעות המוקדמות בצורה איומה יותר ונחרצת. גברים, נשים ילדים וזקנים — לא פסחו אף על בית אחד. היינו דומים באותו יום למשותקים. שוב שמענו על המכרים שלנו שגורל האימים של המוות פקד אותם. איום היה הרושם של העיר אחרי ה„אקציה" הזאת. היא נראתה כמתה. זבאראז' סיפקה לבתי ההשמדה למעלה מאלף אנשים.

אחד מבני זבאראז', רופא שיניים, עלה בידו להינצל ולברוח מהטרנסרפורט של משלוחי הנדונים למוות, והוא סיפר: „בשש בבוקר נחטפתי על־ידי המשמר על יד ביתי. הייתי בנעלי בית, אחד מאנשי הצבא העיר: ראה, אין לו בכלל נעליים, והשני ענה לו: לצורך מעגילה אין לו צורך באלה. החטופים של הרובע שלנו נאספו במגרש ציבורי, ומסיבה בלתי ידועה לי היינו נאלצים לכרוע ברך. אחרי כאבים, פחדים וחרדה, הועברנו בקבוצות אל בית־המרחץ. השטח היה מלא חטופים. דחפו אותנו פנימה

בכוח והיכו אותנו באלות גומי. צעקות מילאו את האוויר. ילדים נחנקו ואחרים כבר עמדו על גופות של גוויות אחרות. נשארנו שם שעתיים. אחר כך הוציאו אותנו והוליכו אותנו שני קילומטר לכיוון הרכבת על מסילת הברזל. אילצו אותנו לשבת ברגליים שלובות. את הראש היה עלינו להחזיק אחרונית. זו היתה ההוראה שנתנו הסאדיסטים, כדי למלא את מכסת עינויינו.

גם כאן היכו אותנו. אחד מהם, במדים, שמר על גדוד האומללים. נאמר לנו מלכתחילה שעלינו להרים את היד במקרה הצורך. ואז נשמע קולו של איש ה־ס. ס. שצעק: „מה, לבית כיסא? לא! במכנסיים, כמו בבית!" במצב כזה, עלוב יותר ממצבו של עדר, נשארנו עד הערב. אחר כך מיינו את העדר. גברים מגיל שש־עשרה עד ארבעים הועמדו בשורות מיוחדות ונשלחו למחנות עבודה — רובם לעיר למברג. השאר, על־ידי סימני בוהן של מנהיגי ה־ס. ס., נדונו למוות.

אלה שנגזר דינם למות הושלכו לקרונות מסוגרים ונשלחו למחנות פולין להשמדה בקרמטוריום. הקרונות נחתמו. כל המגרש של תחנת הרכבת הואר בפרוז'קטורים ומשמרות מזויינים ברובים עמדו מסביב לקרונות. פעמיים התעלפתי. אני לא הייתי היחיד. הקרונות היו ללא חלונות. פתח האיוורור היחיד היה חסום מבחוץ. בשעה תשע בערך זזה הרכבת. לבי אמר לי שהחזה שלי מתפוצץ. צעקתי וצעקתי, יחד עם אבי שהיה אתי בקרון השבוי. כל דאגתו היתה לאמנו. אילו היתה אתנו, היינו ברצון הולכים יחד למוות.

וכאן חשבתי על בריחה. לא פחדנו לנסות זאת, כי ידענו שגורלנו נחרץ. לאחד מאתנו היתה סכין גדולה. התחלתי לנסר בסכין את הקרש הסותם את החלון עד שהפתח נעשה גדול יותר. מה שבן אדם במצב כזה מסוגל לעשות! אבי ואני היינו מוכנים לכך. הרכבת האטה את נסיעתה לכמה דקות ואני

קפצתי קדימה ולמטה. אבי קפץ אחרי. בקפיצה נפצענו קצת, אבל לא הרגשנו את הכאב.

חזרנו בריצה, ברגל, לזבאראז׳ חייתי נעול בנעלי הבית שלי, והרגליים זבו דם. מן הקרון הזה ברחו גם אחרים. אחדים מהם שילמו בחייהם. גלגלי הרכבת רמסו אותם ללא רחמים — כמו הגרמנים או הרוצחים האוקראינים.

הוחלט להקים גיטו. ניתנה פקודה שעל היהודים לעבור לגור באותו חלק של העיר שהיה קודם לכן שוק הסוסים; לכאן מעבירים את הפסולת של העיר והרי גם אנחנו נחשבים לפסולת. בקיץ שורצים כאן זבובים ויתושים עוקצים בענן של צחנה, כמו בגיהנום. ההעברה לגיטו צריכה להיעשות תוך עשרים וארבע שעות. גם יהודי פודוולוציסקה יועברו לכאן. הבתים המעטים לא יספיקו לכולם ולא יוכלו להכיל את כל האנשים. נצטרך להסתפק בחדר אחד לעשרים איש. רבים מוכרחים למכור את הרהיטים שלהם או להחליפם בדברים אחרים. מעניין שהאיכרים, אוהבי הבצע של האיזור, התרגלו מהר למצב החדש וכבר בשעות המוקדמות של היום עמדו בשיירות לפני הרובעים של היהודים וחיכו לשעת כושר לשדוד את נכסיהם. הגיטו מראהו חורבן ממש. הטינופת, התהלוכה הבזויה של איכרים הסוחבים חפצים — המחישו את הזוועה. רהיטים שבורים עמדו לפני הבתים, ובכל מקום תבן וזבל סוסים.

גם כאן הייתי אני מופקד על נקיון הרחוב ועשיתי את עבודתי במטאטא כמו „הרקולס באורוות אנגיאס״ ללא תוצאות.

זו היתה מלחמה ללא הצלחה. עד לאותו הזמן מעולם לא ראיתי כל כך הרבה עוול. האיכרים לקחו לעצמם את כל הרהיטים שלא יכולנו להכניסם לבתים החדשים. „תשמחו לפחות״, התגרו בנו, „שאנחנו בכלל נותנים לכם משהו בתמורה. אתם הלא בין כה וכה עוד מעט לא תהיו בחיים״. מצב הרוח בגיטו הגיע לנקודת שפל. פני האנשים הביעו יאוש. אחדים כבר הסכינו לרעיון שחייהם הגיעו לקצם ולא איחלו לעצמם

אלא שהסוף יבוא מהר ככל האפשר. אחרים, שעוד היה בהם ניצוץ אחד של רצון חיים, חיו בפחד תמידי. כולם היו אנשים שבורים והכירו כי מחכה להם סוף איום, בלתי נמנע.

מספר אנשי המיליציה היהודית הוגדל משמונים למאה ושלושים. סימן ש„אקציה" חדשה צפויה לנו. גרינפלד יודע בוודאות מה צריך לקרות. היהודים פוחדים ממנו כמו מכל תליין של ה־ס. ס. הוא משוכנע כי בגידה בחבריו תציל את משפחתו. גם אנשי המיליציה היהודית מחזיקים במשרות שלהם כדי להבטיח את חייהם. אנשים אלה משלמים סכומים עצומים, עד עשרת אלפים זלוטי, כדי להתקבל למיליציה. קראתי פעם בספר על אניה שטבעה ועל מלחמת הקיום שנלחמו האנשים שהיו בה כדי להציל את עצמם. בגיטו נמצאים כולם במצב של כליון. החיים הם אכזריים וגם האנשים אכזרים. כמה שומרים יש עלינו — המיליציה היהודית, המיליציה האוקראינית, ה־ס. ס. הרגיל, ה־ס. ס. המיוחד, הז'נדרמריה של ס. ס., שוטרי ס. ס. אלה כולם שומרים עלינו בגיטו המסכן.

לעתים קרובות עורכים ביקורת של מצרכי מזון. אם מוצאים מזון בגיטו זורקים אותו לרחובות. אני מטאטא הרבה דברי אוכל כאלה. הייתי מסוגל לאכול את זה — כל כך רעב אני. הגרמנים והאוקראינים מבקשים את מצב המלאי בדירות של היהודים, ואוי למי שמצאו אצלו מלאי גדול יותר של מצרכים. הביקורות האלה הן ההזדמנות הטובה ביותר לסחטנות מכל סוג.

ב„יודנראט" חוגגים היום חתונה. מיליציאנט אחד מתחתן עם בתו של גרינפלד, ראש ה„יודנראט". בשבילנו, יהודים רגילים, פירושה של חגיגה זו — הטלת מס חירום.

כרטיסי הזהות של היהודים הוחזרו לשירות הבטחון בטרנופול לבחינה מחודשת. הם צריכים לשאת חותמת של שירות הבטחון. אחרת אין להם כל תוקף, ומי שאין לו כרטיס כזה — חייו הפקר.

גרינפלד נסע לטרנופול להחתים את הכרטיסים ואנחנו, מסיבה זו, חיים שוב בספק איום. הפחד שלנו הוא שגרינפלד יעשה איזה עסק ביש, והרי בהחתמת הכרטיסים תלוי עתידנו. האם גרינפלד עצמו יודע מתי הוא יביא את הכרטיסים? גרינפלד חזר מטרנופול ואמר כי הביא רק חלק מהכרטיסים מוחתמים. החותמת עולה הון תועפות. אני עצמי נאלצתי לשלם בעד הכרטיס שלי אלף זלוטי מתועבים — וכל זה תמורת כמה ימי חיים אולי. אנחנו עסוקים וטרודים בהשגת הכרטיס המוחתם כאילו היה זה המרפא היחיד, שבלעדיו מחכה לנו פסק דין מוות. הטרגדיה של המסחר בחתימות נמשכת.

רבים מאלה שעבדו בבית־החרושת ללבנים או ברכבת המזרחית או במסילת הרכבת לא קיבלו את כרטיסיהם והיו מיואשים מן הסכומים האסטרונומיים שנדרשו לשלם בעד החתימות.

גרינפלד נסע שוב לטרנופול. התפתח מסחר פראי ומלוכלך על חיינו. האדם לא קיים עוד. החותמת היא הכל.

בעיר וישנוביץ נפלו כל תושבי העיר קרבן לפרעות. רופא אחד עם אשתו ובנו — עלה בידם להינצל. ברינינגר, משומד מלפני שנים, הביא את הרופא ואת משפחתו אליו ונתן להם מחסה. אך שכן שלו הלשין עליו, והוא ומשפחתו וכל אלה שהוא נתן להם חסות הובאו לטרנופול ושם נורו כולם.

הפחד מפני „אקציה" חדשה גובר מיום ליום. בלילות איננו מעיזים עוד לפשוט את בגדינו. בכל בית יש שומר אחד שתפקידו להשגיח מה נעשה ברחוב. בכל מקום בונים בונקרים כדי להתחבא. האנשים, בראותם את המוות לפני עיניהם, קוברים את עצמם כחולדות באדמה. בניית הבונקר שלנו הייתה קשה ביותר משום שהבית שלנו עומד על גבעה, אין בו מרתף והוא כולו נוטה ליפול. עקרנו מן הרצפה ריבוע בגודל כזה המאפשר בקושי כניסתו של אדם אחד. החור כוסה בקרש מבחוץ באופן כה מוצלח, שכאשר המכסה סגור לא יכול איש לשער שכאן

יש כניסה למחבוא. מכאן נמשכה תעלה. עשינו את העבודה הזאת בכלי מלאכה פשוטים ובעזרת צלחות. בעמל רב גירדנו את האדמה הקשה ואת הטיט. הפניקה דחפה אותנו לעבוד מהר. כל שעה, כל רגע היו יקרים לנו. עבדנו במלוא המרץ בלילות לאור נרות. דאגות רבות גרמה לנו גריפת האדמה. היינו מוציאים את האדמה מדי פעם ומכסים אותה בשלג ובאדמה קפואה. היינו צריכים להיות מאוד זהירים, כי אנשי המיליציה ששמרו על הגיטו היו מתבוננים בעזרת פנסים בכל אדם שעבר באזור בלילה ואוי לאדם שהיה נתפש. לבסוף יכלו להידחק אל תוך הבונקר ארבעה אנשים. כדי שאפשר יהיה לשבת מילאנו שקים באדמה ועליהם שמנו קרשים. האינוונטר של הבונקר כלל עביט לצרכים, נרות ותרמוס עם מים לשתיה.

אנחנו, היהודים, פחדנו מיום התשעה בנובמבר. לילה זה הגיע. כולנו היינו ערים ומוכנים לכל דבר. בחצות דפק אהל בחלון ולחש לנו כי ה„אקציה" החלה. כעכברים מפוחדים חדרנו למחבוא שלנו, את המצב בפנים אין לתאר במלים. ארבעה אנשים מחכים בדפיקות לב שסכנת המוות תעבור. המערה היתה מאוד צרה. נשמנו בקושי רב. פתאום שמענו קולות רבים וצעדים כבדים מעלינו. כעת הם כאן. הפסקנו לנשום! שוב היו אלה דקות שהכריעו את היינו. ואז שמענו קריאות: „יהודים החוצה". דפקו ברובים על הרצפה כדי למצוא מקומות סתר, מחסה או מערה, הזמן ארך כמו נצח. המוות חיפש אותנו. דפיקות הרובים דמו לדפיקות עצמות היד. היינו מכוסים אבק וכל רגע יכלו לגלות אותנו. לבסוף נשתרר שקט. החיים ניתנו לנו מחדש. בזהירות רבה איווררנו את המסתור, אך לצאת משם פחדנו. יצאנו רק למחרת היום. מראנו היה נורא. בגדינו היו מלאים טיט ועפר, היינו רטובים מבחוץ ומבפנים, שהרי בתנאי המקום הצר לא היתה כל אפשרות לעשות את הצרכים. יצאנו כצללים העולים מן העולם התחתון. בסוכתנו. האסון גדול, אבל כולנו חיים. גדול יותר היאוש ברחובות, שם אבות, אמהות, ילדים,

בעלים ונשים מחפשים איש את רעהו. מזעזע לשמוע את הבכיות קורעות הלב. רבים צועקים, אחרים קורעים את בגדיהם; יש מתהלכים ביאוש, בשתיקה ומבטם דרוך. הרעב מביא לידי שוד וחמס ברחובות. ראיתי ילד קטן עם לחם תחת זרועו; שם סוחב איש נמוך קומה כלי בית שונים; דרך החלונות זוחלים גנבים לאור היום. הבתים נעזבו — תושביהם יצאו ללא שוב.

מאוחר יותר נודע לנו מן האיכרים הסיפור המזעזע: אלף וחמישים קרבנות נלקחו באותו לילה. לאט לאט נסגרו ונחתמו בתיהם של העוזבים. את התפקיד הזה קיבלה המיליציה היהו־דית, אך לפני שנמסרה להם העבודה הותר באופן רשמי לשדוד את רכוש היהודים. מטרנופול הגיעה יחידה של קומנדו ס. ס. בראשותו של איזה בישוף, איש מיוחד במינו. הוא בא בלוויית אהובתו ידוויגה פרטיקה מהתנועה העממית הגרמנית. והוא — בעזרת אקדח ואלה — עושה את המלאכה האישית שלו בשוד. שני אנשי מיליציה מלווים אותו. אחד מהם גרינברג, גיסו של ה„אוברמן" השני. גרינברג החזיק בידו בקבוק „וודקה" בשביל הבישוף הזה. כאשר הגיע הבישוף למקומנו, הוא השאיר את כל מלוויו בחוץ. על השאלה, „איך זה קרה שטרם העתיקו אתכם?" עניתי: „אני עובד". הבישוף דרש ממני את תעודת הזהות שלי ובחן אותה מכל עבר. הוא פקד עלי להוציא הכל מכיסי. כל הזמן הפחיד אותי בנפנוף האלה מול פני ואיים עלי במכות כמה פעמים. אחר־כך שדד ממני ארנק, שעון יד של כסף, עט ובולי מכתבים, והסיר מאצבע טבעת זהב קטנה, מתנת אמי המנוחה.

הייתי נאלץ להמשיך לעבוד ברחוב ולנקות את הדרכים בשביל מעוננו. מחוסר לבוש מספיק ומזון נפלתי למשכב עם דלקת ריאות. חצופים ובלתי מוטרדים זחלו העכברושים על מיטתי; הם ערכו לי כעין ביקור חולים על משכבי. על פני האנשים שבאו לבקרני לא נראה צחוק. היום היה כאן שמיוק; הוריו, אחיותיו ואשתו הומתו. אתמול ישב על מיטתי איגו

גרינברג, אחד מן המעטים ששוחררו ממחנה העונשין. הוא מצא בביתו את אשתו וילדיו, אך אחיו ואחותו וגיסו הומתו. עברו עלי לילות נדודים.

ה„יודנראט" חילק אלכוהול לאנשי מיליציה היהודית. הידיעה הזאת פשטה כלהבת אש בגיטו. אנחנו ידענו מה פירוש הדבר ; במהרה יתחיל ציד נפשות.

אני עדיין חולה, ואף־על־פי־כן נאלצתי להיכנס לבונקר. במצב של תשישות גמורה התכופפתי כדי להיכנס לחור הלח. למזלנו הרע, כאשר ניתן הסימן של הציד הגדול, בילו אצלנו שני אנשים זרים, ובתוך המבוכה שנשתררה נדחפו גם הם לבונקר שלנו, שלא הכיל כל כך הרבה מקומות. בגלל המצוקה ומפאת הדוחק, ביקשנו מן הזרים לצאת ולאפשר לנו להיכנס לבונקר. הם יצאו ורצו קדימה. שקט נשתרר בבונקר שלנו ושמענו קולות של מיליציאנטים. הם התעכבו בחדר זמן ניכר ועזבוהו שוב. כבר חשבנו שהסכנה עברה, אך זו היתה טעות. בערך בשעה חמש בבוקר באו מיליציאנטים אחרים. הם הלכו ישר לכיוון המחסה שלנו, הסירו את המחיצה של המחבוא ודפקו. היתה זו הלשנה מצד מישהו על המחסה שלנו, בגידה ממש. נאלצנו לסתום את המחסה וכולנו יצאנו משם ברעד ובחרדה. רק אני נשארתי שוכב בפנים. את בני מיטק לקחו. אותי לא יכלו לקחת בגלל מחלתי.

אשתי נינה רצה הלוך וחזור הלומת יאוש בגלל בננו היחיד שנלקח, ואחר כך מיהרה אל ה„יודנראט" כדי לשחררו. אני נשארתי באפיסת כוחות, בודד ומיואש בתוך ה„קבר" שלי. חומי עלה ובחזוני ראיתי את עצמי קבור בחיים. הכניסה למחבוא היתה צרה מאוד. כמו צוואר בקבוק. נדמה היה לי כי נדחפתי דרך צוואר זה לבקבוק פנימה, שנסגר בפקק. איך אוכל לחזור אל כוחותי במצב זה, שאלתי את עצמי ?

היה דומה כאילו ירו בי מלמעלה למטה ובצורה זו גמרו עמי. היאוש היה כה גדול, שאיחלתי לעצמי כדור כדי שאוכל,

אחת ולתמיד, לגמור עם עצמי. פתאום הגיעו חמישה מיליצי־אנטים. הם משכו וסחבו אותי למעלה בטירוף והכריחו אותי לצאת דרך הפתח הצר. הם זרקו אותי על רצפת הדירה, ונשארתי שוכב שם וגונח. צמרמורת תקפה אותי ונדמה היה לי שאני נמצא במכונית עומדת, שהמנוע שלה עובד ומרעיד את כולה. נראה שמצבי זה עורר את רחמי המיליציאנטים. הם לא עשו לי כל רע ושלחו לקרוא לרופא. קרה עוד פלא — בני מיטק שוחרר ביודנראט ונינה אשתי היתה מאושרת. שוב יכולנו לחשוב כי אנו ממשיכים לחיות.

הבוקר בשעה חמש התעוררתי לקול יריות פראיות. קפצתי ממשכבי והצצתי מהחלון. אנשים במדים הפרו את דממת השחר. אחרים, שאינם במדים, ירו מאקדחים לכל צד. הערתי משנתם את שאר האנשים, שלא שמעו את היריות. קמה מבוכה. לא יכולנו להתלבש. בסביבות הבית שלנו שמענו צעקות איומות. חטפנו את בגדינו ושוב נדחפנו למחבוא שלנו, לבונקר. מרוב התרגשות שכחתי לקחת איתי את נעלי ונמצאתי יחף על האדמה הקרה והלחה. רעדנו כולנו ואסור היה לנו לזוז. מבחוץ שלט המוות והיריות לא פסקו. כל רגע עלול היה הצייד להגיע לחדר שלנו. מכל עבר נשמעו צעקות זוועה שהקפיאו אל לבנו כמו מגע אצבעות קרות. גרוני היה יבש. הדופק היכה בצדעיים. מצחי כוסה זיעה קרה. היתה זו שעה נוראה של פחד מן המוות.

הפעם היינו בטוחים שהגיע סופנו, בן רגע התרחש נס. מלאך המוות עבר מאתנו והלאה. הצייד התרחק, והצעקות והיללות והיריות אבדו כלא היו. וכאשר בקע היום האפור, החליט מיטק לעזוב את הבונקר ונינה יצאה אחריו. הוא חשב כי עליו ללכת ליודנראט. הוא עוד הכין בשבילנו לחם ומים, זרק לי את נעלי אל הבונקר ועזב את הבית. אנחנו חכינו במערה החשוכה שלנו. כעבור שעה חזר מיטק לדירתנו והזהיר אותנו כי נמשכת והולכת „אקציה" רחבה מאוד. עד עכשיו, אמר, נתפשו תשע מאות יהודים. הפחד שלנו גבר. בסביבות הצהריים

חזר שוב מיטק. הוא היה מיואש מאוד, מאחד שהארוסה שלו נתפשה והוא רצה לשחררה. ב„אקציות" הקודמות יכלו מיליצי־אנטים, במאמצים, לשחרר אנשים קרובים להם. צריכים היו ללכת למנהל האקציות של משמרת ה־ס. ס. ולומר: „אני טוב מאוד עבדתי!". קוהאנק, אחד המיליציאנטים המצוינים, שיחרר כך את הוריו. אבל תמורת שחרור זה היה עליו להביא עשרים וארבעה יהודים אחרים. הוא רצה לשחרר כך גם את אחותו, אך לא עלה בידו לעשות זאת, כלומר לתפוס ולהביא עוד שנים עשר יהודים.

בשעה ארבע וחצי אחרי הצהריים שוב בא מיטק. אנחנו עוד ישבנו מאובנים וקפואים בבונקר. מיטק אמר שהארוסה שלו שוחררה, אך הובאה בינתיים לתחנת הרכבת והוא ממהר לשם. שעות חלפו, שעה אחר שעה, ומיטק לא חזר.

היה לילה ארוך מאוד. כל הלילה שהינו בבונקר. לבסוף, אחרי עשרים וארבע שעות של שהיה בבונקר, עזבנו את המחבוא בשש בבוקר. העזתי לצאת לרחוב. שוב שכבו מתים בצידי הדרך. אבריהם היו קפואים. הדם שלהם צבע את השלג. מעטים מן היהודים ששרדו עוד העזו לצאת לרחוב, ובגנבה, כחיות נרדפות, הביטו זה על זה. ואז נודע לנו כי שטרנברג, מפקד המיליציה היהודית, ועמו עוד ארבעים ושמונה מיליציאנטים, נורו למוות. בידי המיליציה נורו אלף וחמישים יהודים. אנשי המיליציה קברו אותם, ואחר כך הועמדו גם הם לפני כיתת יורים וכולם נורו במכונות יריה.

הרגשתה של אשתי נינה כי גם מיטק בננו היה בין הקרב־נות הטראגיים, התאמתה. הגיטו דמה לעיר המוות. השקט המתוח ברחובות הריקים השפיע עלינו נורא. כדמויות רפאים נראים הבתים העזובים, משקופי החלונות הריקים והדלתות הפתוחות. לפי עדותם של עדי ראיה היו הקרבנות של היום נתונים לשמירה קפדנית על מגרש ריק לפני בית המרחץ, ו־„החיות" פקדו עליהם לשכב על האדמה הרטובה.

מאחר שהם ידעו כי ייעשו בהם חיפושים, קברו אחדים מהם את הדברים היקרים שעוד נשארו בידיהם באדמה שמאחו־ריהם. האדמה היתה קפואה והם חפרו בצפורניהם עד זוב דם. אחר כך הובילו אותם בקבוצות לבית המרחץ; שם הפשיטו מהם את כל מלבושיהם, וכך — ערומים כביום היוולדם — הלכו ברגל שלושה קילומטרים דרך העיר. ירו בהם בקבוצות של עשרה איש. למחרת היום נשארו בבית המרחץ כל הדוקומנ־טים ותמונותיהם של המתים. הרוח, וכן ילדים שיחקו עמם. בידי הילדים ראיתי תצלום של מכר טוב שלי. לבקשתי, נתן לי הילד את התמונה.

היום ניתנה פקודה למיין את בגדיהם של ההרוגים. הטבעות שלהם וכל שאר דברי הערך והתכשיטים נאספו בשקים. תשע מאות איש בלבד נשארו בגיטו. לאיש מהם אין תקווה להינצל. אנחנו עיר שנדונה לאבדון. ממקורות מוסמכים אנו יודעים כי זבאראז׳ תישאר ריקה מיהודים עוד בחודש הזה.

ילדים ששיחקו בשטח בית המרחץ מצאו במערה תכשיטים קבורים. משוטטים מרחוק כדי לחפור מהאדמה את הזהב של המסכנים שהשאירו תכשיטים, זהב, כסף, שטרי דולרים. זו היתה שדידה עצובה. שאר המיליציאנטים לא רצו עוד לשרת את מעבידיהם וזרקו את סימני הסרטים שלהם. המשרות של המילי־ציה פנויות כעת ללא כסף. יודנראט חדש התארגן, ועם התחלת תפקידו הוא עומד בפני בעיות כספיות והוא מציע להטיל מס חירום.

מעולם לא הייתי כה מדוכא. ידי רעדו. הייתי בוכה בלי הפסק. הרגשתי את עצמי קטון ונבזה. אינני עוד בן־אדם. היום נאלצתי עם יתר הגברים היהודים לצאת עם מעדרים לקבר האחים ההמוני של ההרוגים. קבר המוני זה היה מכוסה בשכבת אדמה דקה; הדם עוד עלה ממנה. ערימת הגוויות העלתה ריחות; תנים חיטטו באדמה, הם נשאו חלקי גוויות בחרטוניהם הרטובים עד לעיר. כלב של איכר הביא לחצרו יד של הרוג.

בכל יום נאלצו גברים אחרים לצאת לקבר ולכסותו. אין לתאר כמה נוראה העבודה הזאת.

לעלמה ה. נערה בת שמונה־עשרה, יפהפיה אמרו אנשי ה־ס. ס.: „כן את מאוד יפה, לכן תקבלי שני כדורים". אשה בת עשרים־ושתיים, שהכדורים לא המיתו אותה, התגלגלה על האדמה וצעקה שהיא רוצה למות. „מה למות?", שאל איש ה־ס. ס. „יהודי לא מת, יהודי מתפגר". נער בן חמש הביט בעיניו הגדולות של הרוצח. „כן, קטן, גם בשבילך כדור אחד". אמר הגרמני. נראה כי זבאראז' תהיה בקרוב נקיה מיהודים. אנחנו מוכרחים לנסות לעשות משהו כדי להציל את עצמנו. התחלנו לנהל משא־ומתן עם איכר אוקראיני, והוא הבטיח לתת לנו מקום לינה אצלו, כמובן תמורת כסף טוב. היום הוא לקח אותנו בעגלה שלו, עם המיטות, השמיכות, הבגדים, הלבנים וקצת מזון. אנחנו נתנו לו שלוש מאות זלוטי דמי קדימה וראינו בזה סיכוי גדול להיפטר מהמקום. לא יכולנו לתאר לעצמנו כי מישהו ירצה לעזור לנו.

כך התחילה הרעה. העונש על עזיבת הגיטו היה מוות. אבל היינו מוכרחים לברוח. עלינו נגזר כבר המוות בין כה וכה. זאת היתה האפשרות היחידה שלנו. חכינו לדמדומי הערב. החלטנו לצאת מהגיטו. על יד הבתים האחרונים של הגיטו הסרנו את סימני ההיכר, את הסרטים היהודים, מעל השרוולים שלנו. נכנסנו למקומות סתר. מהמיליציה היהודית לא פחדנו. הם עצמם נדדו ליערות. רק המיליציה האוקראינית היתה מסוכנת. צריכים היינו להשגיח מאוד, ובחשד הקל ביותר זרקנו את עצמנו על האדמה. היתה זו הליכה כמו שמסופר בספר האינדיאנים, אבל הרבה יותר מסוכנת. הרגשתי מאוד לא טוב. רק לאט־לאט יכולתי להתקדם לנוע בדרכים דרך השדות. כמה פעמים נשברתי.

הירח התחבא כאילו הוא רוצה להיעלם מהלילה. החזקנו איש ברעהו בידים כדי לא לתעות בשדות. כלב נבח. פחדנו מאוד.

כל דקה יכולה להוציא אותנו מהלילה. לבסוף, בעמל רב, הגענו לחצר האיכר. שקעתי ונפלתי תחת עץ. כוחותי אפסו, אך הרגשתי את עצמי כניצול. האיכר העביר אותנו לאיזו גורן והשכיב אותנו על הקש. היה קר. עם שחר בא בנו של האיכר והפחיד אותנו. איזו ועדה, הוא אמר, צריכה לבוא לבקר את המקום ולחפש ואין אנו יכולים להישאר כאן. הבן היה מאוד לא ידידותי, אפילו ארסי. הוא פתח את דלתות הגורן מכיוון שרצה שנמהר לצאת מכאן. לא העזנו לצאת למקום פתוח. לא יכולנו להחליט על כך, כי חשבנו שאין לעזוב את המקלט שלנו. שוב עברה עלינו שעה של אי בטחון ופחד. אחר כך בא האיכר, הוא היה מאוד מודאג. הוא היה מודאג ונזעם, כי ילדיו לא הסכימו שנישאר אצלם. ריחמנו עליו על צרותיו מילדיו. „לא יפה", הוא אמר לנו. „נצטרך לחשוב ולבנות לכם בונקר". בינתיים באה אשתו של האיכר והביאה דלי עם חלב חם וסיר עם תפוחי אדמה מבושלים. היינו מאוד רעבים והתנפלנו על האוכל, האיכרה הביטה עלינו כעל חיות בגלל התנהגותנו זו. כשגמרנו לאכול, היא אמרה לנו שבכל זאת נצטרך לעזוב את החצר שלהם. היא פחדה מבני משפחתה. בזבאראז' בינתים שרר שקט. כל תחנונינו לא הועילו. היה עלינו ללכת. היינו מיואשים מאוד ולא ידענו איך להתחיל מחדש. חרדה תקפה אותנו בגלל החזרה. נשארנו שוכבים. כעבור כמה דקות באה אל הגורן ילדה בלונדית קטנה, וכאשר ראתה אותנו ברחה בפחד ובצעקות. אחר כך שמענו קריאות של אנשים בחצר. עכשיו לא היתה לנו כל ברירה אלא להסתלק מן המקום.

רצנו דרך השדות החרושים. השתעלנו וגנחנו מרוב פחד שירדפו אחרינו. בעונה זו היה כבר חמים במשך היום. בשדה עבדו האיכרים. הם לא שמו לב אלינו. האביב התחיל. אנחנו רצנו בחזרה למלכודת, לגיטו, לעזובה, למחבוא, למוות. אחרי קשיי הבריחה גנחתי כעת כשבלול קדימה. על אם הדרך הרגשתי פתאום חוסר נשימה. ישבתי ולא יכולתי עוד לקום. האם עכשיו

יגיע סופי? המוות? הפדות? מרחוק ראיתי איכר. הוא כאילו עלה עלינו. הרגשתי רע ובשום אופן לא יכולתי להושיע.

נינה התפללה. היא היתה מבוהלת. היא התחננה מרוב יאוש: „הגורל, הגורל! לך, אמרה אלי, אתה מוכרח!" אבל לא יכולתי. נשארתי יושב, אין אונים. האיכר היה בן רגע על ידנו. „איפה הסרט שלכם?" שאל באוקראינית. נינה ענתה לו בפולנית, אבל הוא הכיר שאנחנו יהודים שברחו מהגיטו. הוא דרש שנלך אתו מיד למיליציה. בעינויים בלתי אנושיים גררתי את עצמותי קצת קדימה. אחר כך נפלתי. כרעתי ברך לפני האיכר וביקשתי שיעזוב אותנו לנפשנו. שאלנו אותו מה יצא לו מזה שיהרגו אותנו. האיכר חשב קצת והוביל אותנו לחורש בצד הכביש. שם דרש מאתנו אלף זלוטי ושעון זהב בעד שחרורנו. לא היה לנו עוד שעון. לא היה לנו כסף. הוא היה מיואש ונתמלא חימה. ואז לא היה מה לעשות והמשכנו לחזול החוצה. היינו אבודים; במקרה הטוב ביותר מחכה לנו כדור. במצב של סכנת נפשות ליטפתי את האיכר בפנים כדי להשפיע עליו לשנות את מצב הרוח שלו לטובתנו.

אחרי שבדק את הארנק שלי ושל נינה, הוא לקח מאתנו שלוש מאות וששים זלוטי, הכסף האחרון שהיה לנו. נאלצתי להתפשט ועמדתי עירום לפניו. הוא חיפש בבגדי, מישש בכל ללא הועיל. לא היה לי עוד כסף. לבסוף נתן לי בעיטה ופנה מאתנו בשתיקה. הוא הלך. שוב ניצלנו. הלכנו קדימה בלי לפגוש אף אחד עד שהגענו חזרה לגיטו.

תוך כדי ריצה בגיטו עברנו על פני בקתה שעלו ממנה קולות שמחה, זמרה וצחוק רם. לא הבינונו את פשר השמחה. במצב אומלל כזה, באווירת טרף, משפיעים קולות שמחה אלה כמחול שדים. לנו גרמו הצחוק והשירה כאב נפשי, וככל שהיינו עייפים מאוד — לא יכולנו לזוז אף צעד אחד קדימה. הצצנו דרך חלון הבקתה, ומה ראינו? בבקתה ישבו צעירים יהודים ושרו בהשתפ־כות הנפש. התברר לנו כי הם לא השלימו עם מצבם בחיים

והחליטו לברוח ליערות. הבית שלנו היה ריק. את כל החפצים שלנו לקח האיכר כאשר נסענו למקום המחבוא שהוא הבטיח לנו. בבית נשארו קופסת כובעים ומזוודה קטנה. הגיטו הצטמק והגיעו אליו קבוצות אחרות. ליהודים שעוד נשארו בחיים הוקצבו כמה בתים על־יד בית־המרחץ.

נאלצנו לעזוב את הבית שלנו תוך עשרים וארבע שעות, ובאזור בית־המרחץ טרם היה לנו מקום. היום הזה היה יום ההולדת שלי. השתדלתי לחפש מקום מקלט חדש באיזור החדש, אבל בסוף היום נשארנו ללא קורת גג והחלטנו להישאר עוד לילה במקום הישן שלנו ולשכב על הרצפה. היה זה לילה של רוחות. לא רק שלא היה אור בגיטו, אלא שהכל היה נראה מת. בחצות הלילה נשמעו נקישות. היו אלה אנשים שבאו לשדוד את הנרצחים. עם עלות הירח הם היו עוברים כעכברים מבית לבית. כרענו מלאי דאגה על הקרקע העירומה. לפתע נפרצה דלת החדר שלנו. בפתח נראה צל של גבר שהאיר לנו בפנים בפנס. נקודת הלהט של הסיגריה הבוערת יכלה לבגוד בנו, כאשר המבקר עמד עוד על־יד הדלת. עצרנו את נשימתנו. זה היה כמו בחלום. חיכינו כל רגע שיקרה משהו. מה יכול לקרות עם האדם הזה? כעבור רגע הוא נעלם עם האור של הסיגריה בחשיכה והדלת נטרקה. הוא עזב.

פרופסור הלפרן מוניו ריחם עלינו וקיבל אותנו אל החדר הקטן שלו. הוא היה שם עם אשתו ובנו הקטן ועוד ילד שהוריו נרצחו בזמן האקציה האחרונה, שהוא אימץ אותו לעצמו. יכולנו רק לשכב בפינת החדר על הרצפה, אך לפחות היתה לנו קורת גג מעל לראשנו ומסתור ממשמרות המיליציה שרדפו אותנו ברחוב.

שארית הגיטו דומה לתא במחתרת. ברחוב פוגשים יהודים זה את זה כאילו קמו מתחיית המתים. הם מברכים איש את רעהו ללא מלים; הברכות מובעות בדמעות. אנחנו דומים לדגים בבריכה של הטבח, שבכל פעם מספרם פוחת.

הבוקר באו אנשי ה־ס. ס. פעמיים לרחוב היהודים ובכל פעם קמה מהומה. מרק תפוחי האדמה, האוכל המשותף למשפחת הלפרן, עבר מיד ליד באפילה. אחרי האוכל כתבתי, ונינה היתה עסוקה עם הכלים. אשתו של הלפרן הכינה את עצמה, החליפה לבנים ולבשה את שמלתה היקרה. אחר כך ביקשה ממני לקרוא לבעלה ולבנה. בזמן שאני קראתי להם, דיברה היא עם אשתי נינה בלחש. נינה נחרדה. לבעלה ולבנה אמרה גברת הלפרן שהיא מבקשת מהם לסלוח לה, „היא מוכרחה עכשיו ללכת״; גם לי הושיטה את ידה ואמרה: „עכשיו תיפרדו ממני בבקשה״. דמעות חנקו אותנו. פרופסור הלפרן לא מסוגל היה להוציא הגה מפיו. הילד צעק באופן אינסטינקטיבי מפחד. אני קראתי בחרדה: „לא, אסור לך לעשות את זאת!״ אלא שהיה כבר מאוחר. היא לקחה רעל. היא נפלה על הספסל מחוסרת הכרה. היא מתה לפנות בוקר לאחר שהרעילה את עצמה בלומינאל. אי־אפשר היה לקרוא לרופא תושב הגיטו. היא נגאלה מחיי היסורים. רבים מהיהודים הכינו לעצמם רעל.

הגברים הצעירים שפגשנו בבקתה ושמענו את שירתם ביום שחזרנו לגיטו ברחו ליערות. הם רצו למצוא את דרכם לווהלין ושם להצטרף לפרטיזנים. הם לא הספיקו לעשות זאת, ובאותו יום שברחו, ביער, לא רחוק מזבאראז׳ התנפלו עליהם הרוצחים והרגום. אחד מהם נפצע קשה והובא ל„יודנראט״ וכעבור שעות מספר נפטר. עכשיו היינו אנחנו בבקתה.

גם זה קרה. ילדים שיחקו ברחוב היהודי, אלה היו ילדים יהודים — ראיתי אותם דרך החלון כיצד שיחקו ב„אקציה״. הם בנו לעצמם מקלטים וארגזי בונקר, התחבאו בהם ואחרים כאילו היו אנשי ה־ס. ס. שהוציא את אלה מהבונקרים וגירשו אותם משם ברובים עשויים עץ, כדי להרגם. הפחיד אותי המשחק הזה, כי ראיתי שהם משחקים את משחק העתיד והגורל שלהם.

בעיר זבאראז׳ ובכפרים הסמוכים לה הודבקו מודעות גדולות: „מי שנותן מחסה ליהודים, יישפט למוות״.

בבוקר השכם שמענו יריות בלתי פוסקות לכיוון הגיטו. מאוחר יותר בא האופה וסיפר כי האקציה מתקדמת במלוא הקצב. הוא הודיע כי רבים ממכרינו הרעילו את עצמם בבתים וברחובות. האחרים נורו. הם הוכרחו לחפור לעצמם קברים, ואחר־כך הועמדו ליד הקברים ונורו. עד מאוחר בלילה. נשמעו הטירטורים של מכונות הירייה. אחר כך השתרר שקט. המוות שבע. ה„אקציה" האחרונה נגמרה. אנשי ה־ס. ס. עבדו ביסודיות. העיר זבאראז' נקיה וריקה מיהודים.

שכבנו כעיוורים בחושך ולמדנו להתנהג ולנוע כעיוורים. בגיטו היה רעש גדול. קשה היה לנו להתרגל לשקט ששרר בסביבת דירתנו. קירות הטיט לא איפשרו לקולות לחדור אלינו מן העולם החיצוני, כי היינו סגורים עם אנחותינו ועם הפחד ששלט בנו.

לאט לאט השתתקנו לגמרי ופחדנו מקולות עצמנו. נינה ואני פיתחנו כשרון להבין זה את זה ללא מלים.

חורף קשה שרר בארץ. שכבנו קפואים, נצמדים זה אל זה כמו חיות במערה. קירות המחבוא שלנו אינם רטובים עוד, הם מכוסים כפור. כאשר בעל הבית שלנו בא אלינו לחלק העליון של הבקתה, הוא מביא אתו שלג. כנראה אנו עושים עליו רושם רע מאוד. אנחנו מעופשים מכל הצדדים; העיפוש והכפור חדרו לבגדים, לעור. ראייתנו נחלשה. פחדנו שנתעוור. היום סיפר לנו האופה על התקדמות הצבא האדום ועל נסיגת הגרמנים. היצילו אותנו הבולשוויקים? האם ימצאו אותנו בחיים? אין לנו עוד מזון ובעל הבית, האופה, דורשים מאתנו כסף. חשבתי מה לעשות כשאין ביכולתנו לעזור לעצמנו, ובמצוקתי נזכרתי בגשר שיני הזהב שלי בפה. אבל איך אוכל לחלץ את הגשר מן הלסת? הלא לשם כך צריך ללכת לרופא שיניים, דבר שהוא בלתי אפשרי. ניסיתי לבצע את הניתוח הזה בעצמי וזה ארך הרבה זמן. היו אלה שעות של סבל. השיניים והלסת כאבו, החניכיים דיממו והתפתחה דלקת. לבסוף הצלחתי להוציא את השן הבריאה,

שעליה נשען הגשר באופן רופף. התאזרתי אומץ וניתקתי את השן מן הגשר והוצאתי אותו. את הזהב נתתי לבעל הבית כדי שימכור אותו לרופא שיניים. הוא, כפי שסיפר לי, לקח בעד הגשר שלושת אלפים חמש מאות זלוטי. נתתי לו חצי וגם האופה קיבל חלק מהכסף, וכך קיבלנו שוב ארכה; היה לנו שקט ולחם לזמן־מה. האופה נתן לנו מעתה מזון טוב יותר. הוא סיפר שהצבא הגרמני הגיע בנסיגתו לזבאראז׳, וכי הרוסים נמצאים כמאה קילומטר מהעיר. בסביבה, הוא סיפר, מכינים הגרמנים חפירות הגנה, ומתרבים הסימנים מעידים על תבוסה קרבה והולכת וזאת תקוותנו.

נדמה היה כי הגרמנים רוצים להגן על העיר זבאראז׳. מהיום בצהריים שמענו טרטורי אוטומובילים לכיוון טרנופול, כלומר למערב. נראה כי חושבים ברצינות על נסיגה. אחר כך נסוגו תותחים. בבונקר שלנו הרגשנו את רעידת האדמה מתנועת התותחים. אנחנו כאילו בחום. הגוף שלנו רועד, הידיים כמעט משותקות. לא רחוק הזמן ושעת החופש תגיע.

אנחנו חופשיים! קרה הנס ושעת הגאולה הגיעה. הרגע שקיווינו לו התגשם. בעל הבית הגיע והודיע לנו כי הרוסים מתקרבים אל העיר. אחר כך בא האופה והודיע כי ראה בעיניו על מגרש טנקים גבוהים. שמחתנו היתה כה גדולה שלא יכולנו להוציא הגה מפינו. החופש היה קרוב. לא יכולנו להוציא מתוכנו קריאות שמחה, אלא התייפחות מעורבת בהתבלבלות. לא העזנו לצאת לחופשי. גם לא היה בנו הכוח לעזוב את החור. ובעל הבית, מסיבות שלא היו ידועות לנו, היה עוד שרוי בפחד להוציא אותנו מהבונקר. הוא קיווה לאכסן רוסים, אך שמר בסוד את דבר היותנו שם.

לאור המאורעות האלה היינו עצבניים מאוד ודיברנו בקול רם יותר. הקולות שלנו נשמעו למעלה. שלושה קצינים רוסיים ירדו למטה למרתף ובדקו באקדחיהם השלופים מי מסתתר כאן למטה.

קראנו להם ואמרנו מי אנחנו. אחד הקצינים ירד אלינו למטה והראינו לו את הניירות האישיים שעדיין היו שמורים אצלנו. הרוסים התרגשו למשמע סיפורנו. הם מצאו תמונה שבה היינו מצולמים ולא האמינו — נעשינו אנשי המערה, ואני מאמין כי לקצינים הרוסיים היתה נטיה להחזיק בנו מסיבה זו.

לא יכולנו כמעט להניע את איברינו; ומרוב חולשה לא יכולנו לצאת החוצה. מוכרחים היו להביא אנשי צבא רוסיים כדי להוציאנו מהחור. אחרי חודשים אחדים ראיתי שוב את השמש. היא עמדה בצבע בז׳־אדום מעל נוף השלג הלבן.

המרתף, החופש, השמש והשלג הדהימו אותנו. נפלנו על האדמה.

היינו כאנשים שנולדו מחדש, כבדי תנועה בעולם הזה. צריכים היינו ללמוד מחדש ללכת, לנוע, וזה לקח ארבעה שבועות. שכבנו במיטה אמיתית. המיטה עמדה בחדר אמיתי. בחדר היו חלונות ועליהם וילונות. האור האיר לנו. שכבנו בעיניים עצומות. האם אנו בגן עדן? הרוסים העמידו עלינו שמירה. קצינים ואנשי צבא רגילים שמרו עלינו, וכל אחד מהם דאג להביא לנו מתנה כלשהי או לעזור לנו במשהו. הלילה האפל חלף, אך המלחמה עוד נמשכת. לנו קרה נס!

היום הובילה דרכנו לגיטו לשעבר. זה היה מאורע מכאיב. מן הבתים שבהם שכנו בתקופת הגיטו חמשת אלפים יהודים נותרו רק אחדים. האחרים היו הרוסים לגמרי. בעמל רב יכולתי למצוא את הבתים שבהם שהיתי בזמן הקשה. ברחוב דרכתי על אותן המדרכות שטאטאתי לפנים, וראיתי חלקי קברים של הילדים מבית־הקברות היהודי פזורים על פני רחובות העיר. אפשר היה עוד לקרוא את האותיות העבריות על המצבות השבורות מתוך הרפש של הרחובות. בבית הילדים הראו לי היום ילד שבדרך פלא ניצל ממוות. בימי הפרעות וההשמדה האחרונים, בזמן האקציה נגד היהודים, הביאה איכרה מהסביבה לרוצחים ילד יהודי בן שלוש בערך, שנמסר לידיה כדי לשמור

עליו מפני הרוצחים. האשה מסרה את הילד לידי איש ה״ס. ס. ואמרה לו כי היא לא רוצה להחביאו. אנשי ה״ס. ס. הושיבו את הילד לפני חצר בית הכנסת הגדול שנשרף; הילד נשאר יושב מבלי לדעת מה עומד לקרות, וכך נשאר יושב במנוחה. ממרחק נשמעה יריה לכיוון הילד; הכדור החטיא והילד צחק אל עבר הרוצה. זה טען שוב את האקדח, אך גם היריה השניה החטיאה ולא פגעה בילד. וכך קרה גם בשלישית. מודאג קרא הסגן לאיש המיליציה האוקראינית ופקד עליו לקחת את „העור היהודי״ ולהעביר אותו לטבילה לכנסיה. הסיפור הזה שמעתי מפי עד חי מהעיר זבאראז׳ והוא העיד כי כך היה הדבר. רבים משתדלים כעת לקחת את הילד תחת חסותם.

היום התחילו הרוסים לחפור ולהעלות את קרבנות האקציה החמישית והשישית. הגיע ועד ממוסקבה, ובאו גם

שרידי הגוויות שהועלו מתחת לאדמה ב„ניפטוסטרוי״ בזברז׳ בשנת 1944

מערים אחרות, כדי לקבוע במקום את עובדות ההריגה ההמונית. חלק גדול מאוכלוסייה העיר זבאראז׳, רופאים ואנשי צבא של הצבא האדום וכל אלה ששרדו, אחרי חמשת אלפי הקרבנות היהודים יצאו עם הוועדה החוקרת למקום הקבורה, תחנת הבנזין המקומית „נפטוסטרוי״. רבים מהיהודים שזה עתה יצאו ממחבואיהם היתה להם ההזדמנות להתראות עם מכריהם

מצבת זכרון מעל ה„ניפטוסטרוי״

במעמד זה. לכל אחד היה גורל משלו. כל אחד ותלאותיו, ומעיני כולם ניבט המוות. כל אחד סיפר לרעהו על המקרים הקשים והטראגיים שעברו עליו, וכל מקרה הצלה היה פלא.

התאספנו כאן על יד קבר הקרבנות שלנו לאזכרה שהיתה לתמונת זוועה. לפנינו נאם מנהל הוועדה החוקרת הרוסית, איזה מיור. אחר כך התקרבו כשלושים צעירים במעדרים והתחילה את האקסהומציה. השכבה שכסתה את הגוויות היתה דקה. הגוף הראשון שהוצא היה של אשה שהחזיקה בזרועותיה תינוק. כל הזמן נשמעו קינות וקולות של יהודים. אחדים זרקו את עצמם על האדמה מרוב כאב. נינה ואני לא יכולנו לסבול מחזה זה.

אלה קרבנות מנפטו־סטרוי מהפוגרום החמשי והששי שבהם נהרגו אלפיים יהודי זברז' שגילתה הועדה הרוסית כששחררה את העיר

פתיחת הקבר ההמוני נמשכה. נינה נשארה בבית. אני הייתי מוכרח ללכת שוב מאחר שרצו אותי כדי לזהות את הגוויות. מאחורי הטירה הוציאו היום מקבר אחד תשעה־עשר איש. ביניהם היה אהל הצעיר, אשתו, ובתם היפהפיה נעמי, שלעתים קרובות החזקתי אותה בזרועותי ועל ברכי. מלבד זה הייתי נאלץ לזהות בקבר זה מכרים רבים שהיו במעמד המוות

מצבת זכרון אחרי אלפיים יהודים מהעיר שנרצחו על ידי הנאצים

האכזר, לראות מחדש. כולם, עד הילד הקטן, נורו בראשם. רק אצל קרבן אחד היתה הגולגולת שבורה. עד אחד תיאר איך הנרצחים חפרו קברים לעצמם, אחר כך הועמדו לפני הקברים וקיבלו את היריה הממיתה. הילד נדחף לקבר בבכי. איכר, שנאלץ לעזור בכיסוי הקבר, שמע את בכיותיו של הילד, זמן רב אחרי שהוא היה מכוסה אדמה. עדות זו נרשמה בפרוטוקול. ביער ליד לוביאנקי מצאו קבר המוני של שבעים ושניים שבויים, קרבנות האקציה הראשונה, שנפתח בנוכחות הוועדה החוקרת.

קרבנות אלה נפלו לידי קצינים זוטרים ששאגו „קדימה לחפירת הקברים". נתנו בידי הקרבנות מעדרים וקרדומים ובקריאות גנאי ונזיפות הכריחו אותם לעשות את העבודה הקדושה שלהם. ובזמן שהיהודים, מבולבלים והמומים מן העינויים ומן הפחד, חפרו את קבריהם בידיעה שייבלעו אל תוכם כעבור רגעים מספר, התחילו התליינים, בשיטה הידועה שלהם, להציב את עמדות מכונות היריה. אחר כך הועמדו היהודים לפני הקבר ומכונת היריה עברה את השורה האחרונה של הקרבנות והם נפלו אחורנית בזה אחר זה ודמם התערב בעפר הקבר וצעקותיהם הושתקו עם התפרקות הבשר שלהם. קרבנות ראשונים אלה של ההריגה ההמונית עוד היו במלבושיהם בזמן היריות. אלה שבאו אחריהם נאלצו להתפשט לפני השמדתם. משרתי הקצונה התחתונה השגיחו כי הבגדים יהיו נקיים ומסודרים במקום. לתפקידים אלה של מרצחים נקבעו בעלי זכות מיוחדת, וטירונים מהקומנדו אומנו עמהם לפקודה „היכון ליריה".

אחרי הימים האיומים שעברו על האוכלוסיה חזרה זבאראז' לימי שלום. האסיף של הקיץ הובא אל השוק. פירות וירקות הוצעו בשפע. באמצע השוק עמדה אשה זקנה עם מגש גדול. היא הציעה, ללא מלים, עוגות מעשה ידיה. היה לה שיער לבן כשלג והמבט שלה כאילו נמשך למרחקים. זו היתה

אשה מטרנופול, ופלא שנשארה בחיים. מוצאה היה מבית טוב. הקרובים שלה שוכבים בקבר ההמונים.

אחרי שניצלנו היינו, בזמן הראשון, תחת חסותו של הצבא האדום. כעת התחילה מלחמה יום־יומית להשגת לחם. ניסיתי, פעם כאן ופעם שם, להיות למועיל. משפחות רבות נתנו לנו עבודה ותמכו בנו. אך העיר זבאראז' נשארה בשבילנו מוזרה מאוד, מקום הגלות והסבל במחתרת העינויים.

בשבעה בנובמבר חגגו הרוסים את חג המהפיכה. אנחנו, שרידי היהודים שנשארו בחיים, חגגנו חג זה בבית־הכנסת בצורת הודיה. מספר הנשארים בחיים הגיע אולי לשני תריסי אנשים שהתאספו כאן. בצער עמוק הזכרנו את הקרבנות המסכנים. הודינו לאלוהים על הצלתנו. בין שברי בית־הכנסת מצאתי קרעים של ספר תורה שהתפחמו. לקחתי בהסכמת האחרים הדפים השרופים אתי שתובילני דרכי, כאשר המוות משתולל באירופה, ילוו אותי שרידים מפוחמים אלה וישמשו מזכרת עוון ואזהרה לעולם מפני מעשיהם של שפלי אדם.

יום אחד צלצלו הפעמונים בזבאראז'; החרדים הצטלבו והרוסים הניפו את דגליהם. על מגרש השוק היה חג, גרמניה נכנעה. המלחמה נגמרה.

שנאה היא מלה קשה. שנאה, שגעון וסמיות עיניים מביאים לאסון! אינני שונא אף אחד. אני אף לא שונא את האנשים. סבלתי רבות תחת שלטון הנאצים. לא הייתי מעז להיות השופט שלהם. אסור לסלוח; אינני יכול לשחרר את הנאשמים מאשמתם, אבל על מעשים אלה אין בני־אדם יכולים להוציא משפט.

רק אלוהים לבדו יכול לשפוט אותם על התנהגות בלתי אנושית זאת כלפי האנושות, וגם החסד הוא בידו, במקום שהאדם איננו יכול לחוש רחמים.

תרגם מגרמנית לעברית משה זומרשטיין

לזכר יעקב ליטנר ז״ל שנפטר בארה״ב לפני שנים ותמונתו לצערנו לא הושגה

זכר צדיק לברכה!

יבינה ליטנר ז״ל עדת השואה בזברז׳, אשת יעקב ליטנר המנוח

בנתיב הייסורים
מזמן השואה בעיר זבאראז׳

1. רישומים.
2. עדויות.
3. דוקומנטים.
4. פרוטוקולים.
5. קטעי עתונות.
6. כתבות.
7. מאמרים.

די טראגישע געשיכטע פון זבארזש גאליציע *

פון משה זאמערשטיין

זבארזש איז א שטעטעלע. אין גאליציע, וואס האט געשמט פאר א קיבוץ פון אידישע משכילים, מיט א יוגענט פון הויך־נאציאנאלען שטאלץ, וועמענס זיהן און טעכטער האבען א גרויסען חלק אין דעם אויפבוי פון ארץ ישראל.

צווישען די בלוטיגע, טרויעריגע געשעהענישען פון אומקום פון אידישען פאלק אין פוילען, איז אויך זבארזש דורכגעגאנגען דעם „לעצטען וועג" צו קידוש השם.

פינף יאהר זיינען אריבער זינט די טעג פון יענע בלוטיגע שחיטות, די אזוי־גערופענע אקציעס.

אנגעהויבען האט זיך דאס נאך פריהער. די ערשטע קרבנות זייגען געפלען ט' תמוז, תש"א. ווען די ערשטע פארפאסטענס פון די נאצישע חיילות האבען דורכמעמארשירט די שטאט. גרויזאם איז געווען דאס בילד, ווען זיי האבן אפגעקליבען און ארויס־געצויגן די נכבדי העיר, 22 אין צאל. זיי זייגען געפאלעך די ערשטע קדושים, צווישען זיי: ישראל זאמערשטיין, אהרן קלאר, מאיר הינדס, דוד ויהרויך, ישראל קאפלער, יוסף סגל, מענדל

* אויסצוג פון געדרוקטך ארטיקל אין דער „מארגן זשורנאל" און ניו־יורק, דער 29.1.1948.

פאליאק, גרשון כץ, מרדכי בר״ל, און ישראל רובין. זיי האט מען מקבר געווען נעבען דעה גרויסער שוהל, נעבען דעם פארקאן.

י״ד אלול, תש״א, איז ארויסגעגעבען געווארען א באפעהל, אז די גאנצע אינטעליגענץ זאל זיך פארזאמלען ביי דעם מאגיס־טראט. באלד זיינען די פארזאמעלטע ארומגערינגעלט געווארען דורך די שטורמיסטען. נאכ׳ן סעגרעגירן די ספעציאליסטען וועלכע זיינען נויטיג געווען פאר די מערדער, האט מען די קרבנות ארויסגעפיהרט אין ליוביאנקער וואלד, וואו עס זיינען שוין געווען צוגעגרייט גריבער, און דארט זיינען אלע אויסגעשאסען געווארען, נאכדעם ווי מען האט פון זיי ארונטערגערוסען זייערע קליידער.

צווישען זיי זיינען געפאלען: הרב הצדיק הלל שפערבער, דר. האלפערן, דר. גאלדבערג, דר. מאנטעל, דר. שמירעד, פראפע־סאר זעליג זאמערשטיין, פארמאצעווט לאנדעסבערג, דר. ראובן הערמאן, אינזשעניר בערנשטיין, אינזשעניר גרינשפאן.

דארא שפערבער, א סטודענטקע און די טאכטער פון הרב הלל שפערבער, האט ניט געקענט פארשווייגען, און צוזעהענדיך. ווי מען גרייט אלעמען צו דער מאסען שחיטה, האט אין איהר ווילדען צארן אויסגעשריען:

— מערדער, דאס אידישע בלוט וועט זיך אין אייך נוקם זיין!

זי איז די ערשמע געפאלען טויט, און נאך איהר באלד די איבעריגע 72 נפשות, די אינטעליגענץ פון שטאט.

אבער די פיינליכסטע, שרעקליכסטע טעג האבען זיך ערשט אנגעהויבען מיט דעם אוועקשטעלען דעם אידישען געטא אין שטאט.

אלע אידן זייגען ארויסגעטריבען געווארען פון זייערע וואוין־ערטער, און באזעצט געווארען אויף דם קליינעם געטא שטח, ארומגערינגעלט מיט א דראטיגען צוים. דאן איז עס געשאפען געווארען „דער יודענראט״, און אלע האבען אנגעהויבען

פארשטעהן, אז עס קומט דער ווילדער פלאן פון אויסראטונג, און אומקום.

דאס האבען געגעבען דעס שטויס אויף פארשידענע אופנים זיך צו זוכען צו ראטעווען.

מען האט אנגעהויבען בויען „בונקערס״, מען אין געלאפען אין די קעלערען, אין די וועלדער. דאס איז אבער נישט געלונגען, ווייל די אוקראינישע באפעלקערונג האט מיטגעארבייט מיט דער געסטאפא, און אדער זי האט ארויסגעגעבען די אנטלא־פענע אין זייערע הענט, אדער די אוקראינער אליין האבען די אידען אויסגעשאסען און בארויבט. און אזוי זיינען אויף די פעלדער און אין די וועלדער געפאלען העכער זיבען הונדערט נפשות.

די ערשטע מאסען אקציעס האבען זיך אנגעהויבען י״ח אלול, תש״ב. פינף הונדערט נפשות זיינען ארויסגעפירט געווארען פון געטא קיין בעלזעץ. נאכדעם האט זיך די לאגע ווי עס איז איינגעשטולט. ערשט י״ח תשרי, תש״ג, האבען זיך אנגעהויבען די שווערסטע טעג פאר זבארזשער אידען. עס זיינען עקספעדירט געווארען א גרופע אלטע אידען. אין דער צווייטער אקציע, כ״א חשון, תש״ג, זיינען ארויסגעפיהרט געווארען עלף הונדערט פון פאדוואלאטשיסק, נאוויסיאלא און אומגעגענט. די סצענעס פון אוועקרייסען טאטעס פון קינדער, און קינדער פון עלטערען, זיינען געווען אזוי הארצרייסענד, אז זיי לאזען זיך ניט שילדערן. כ״ה חשון, תש״ג, אין דער דריטער אקציע זייגען העכער טויזענט אידען ארויסגעשיקט געווארן אין פארניכטונגס לאגער בעלזעץ.

ב׳ סיון, תש״ג, האט זיך אנגעהויבען די פערטע אקציע און דער סוף פון דער טראגעדיע: זבאראזש.

צוועלף הונדערט אידען זיינען אויף א בעסטיאלישען אופן אויסגע׳הרג׳עט געווארען ביי די גריבער פון דעם אזוי גערופענעם „נעפטוסטראווי״ ניט ווייט פון דעם נייעס אידישען בית עלמין. עס איז ארויסגעגעבען געווארען דער לעצטער גזר דין למות!

ס.ס.־לייט זיינען געגאנגען פון שטוב צו שטוב, און מיט גראנאטען חרוב געמאכט די הייזער, ארויסשטויסענדיג די אידען פון זייערע לעכער און בונקערס, ארונטערגעצויגן פון די קרבנות די מלבושים, און אלע זיינען געטריבען געווארען צו דעם טויטען פלאץ, וואו די חיות רעות האבען שוין געווארט אויף זיי, דורשטיג נאך אידיש בלוט.

דער טאג איז געווען א ליכטיגער, א לויטערער. די זון האט געשיינט. און אין אזא טאג, פול מיט לעבען, האט מען אונזערע ברידער און שוועסטער געטריבען, טאטעס און מאמעס, קינדער און זויגלינגע, זיינען געגאנגען דעם לעצטען דריי קילאמעטער וועג פון געטא צו דעם אומקום פלאץ.

טרעפ זיינען געמאכט געווארען כדי די קרבנות זאל זיין „באקוועמער" אראפצוגעהן אין טיפען קבר... א ווילדע שרעק האט ארומגעכאפט די קרבנות.

— שמע ישראל! גאט וואו ביזטו! ראטעווע דיין פאלק ישראל! האב רחמנות אויף די אומשולדיגע קינדער, וואס האבען זיי געזינדיגט?

די דאזיגע קולות האבען זיך געמישט מיט די פארצווייפע־לטע געוויינען פון קינדער וואס האבען געהאט נאר אין ווארט:

— מאמע! מאמע!

וואס גרעסער די שיסעריי איז געווארען און האט אנגע־האלטען, אלץ דערשטיקטער און שטילער זיינען געווארן די פארצ־ווייפעלטע קולות, בלויז גסיסה קולות און אונטערערדישע קרעכצען און לעכצען פון אומנעקומענע אין יסורים פון טויט.

ו' סיון, א' שבועות, זיינען אויף דעם זעלבען ארט געפאלען די לעצטע דריי הונדערט קדושים.

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים!

תל אביב, כ"א חשון תש"ח.

כתוב בבונקר בפברואר 1943

געגועי אמא

ילדתי הקטנה !
מסרתיך לזרים כשהיית לי זקוקה.
אתך הסליחה.
מסרתיך ילדתי במו ידי
בספק לראותך אימתי.
הושטת אלי את ידך הקטנות
אמא'לה ! אמא ! זעקת בדמעות.
איך להמשיך ולחיות ?

הוצאנו אותך מאש הבוערת.
החלטנו, לא יכולנו אחרת.
מלחמה אכזרית, אש תותחים,
בעיקר השמדת יהודים.
אנו ללא כל תקווה
קבורים בבטן אדמה,
מצפים למוות, ישועה.

לו רק יכולתי להתגלם בציפור
לזכות לאוויר, לשמש, לאור.
לזכות לחפש תנועה ברקיע
לאדן חלונך ילדתי להגיע
לשוטט סביב לביתך
עד שאראה את דמותך.

אציץ בחריר המנעול
אחפש ברפת, בלול,

אתחבא, אתחפר
בפינת החצר
ושום כח בעולם
לא יזיזני מכאן.
אציץ שירי ערש לפני השינה
כבימים הטובים בזרועות אמא.

אולי תרגישי באחד הימים
פליטת אהבה, געגועים.
אולי — אולי תבחיני בעיני —
אולי תנדבי לטיפה לכנפי —
אולי תבחיני בגופי הרועד
מאושר שמח, מאושר פוחד.
רק אז איירגע לדרכי אפנה
לעודד את אביך הצופה.

אם תום מלחמה אכזרית,
אם לא תמצאי את אמך אמיתית,
זכרי ילדתי!
מקום את דורכת אדמה לחה
דמעות ודם יהודי ספוגה.
זכרי!
מפלצת הנאצית רק ביזזה
את חיינו השפילה הרסה.
השמידה גברים, נשים, ילדים
סיבת הפשע: **אנו, יהודים.**
אין כח ביטוי בפי בני אדם,
אין כח תאור מציאותו בעולם.
זכרי ילדתי!
אחרונה בקשתי:
את מוצאך היהודי בגאוה שאי!

סבינה דורפמן

יוסף ליליען
פון זבאראזי (ברונקס — ניו־יורק)
3.1.1983

ווי איז דער קבר פון מיין טייערע מאמע

ווען איך וואלט געווען א פויגל, געפלויגן וואלט איך איבער ימן
דארט, צום קבר פון מיין טויערער מאמע
צו מיין מאמען לויפן וועל איך טויזענד מיילן
לייגן בריקן וועט די זון מיט אירע העלע שטראלן
איבער טייכן, איבער ימן, צו מיין מאמען
דאסווארט „מאמע" וועט ווי א שטערן
מיר ווייזן דעם וועג, איך זאל נישט פארבלאנדשעט ווערן.

און ווען איך וועל אוף דעם ארט קומען
לייגען וועל איך אויף איר קבר א קרענצל בלומען
און די מערדער וועל איך שעלטן
זייערע הערצער הארט ווי שטיינער
און פרעגן וועל איך די וועלטן
ווי זענען די בענער?
אַ! איר וועלטן, טייכן, ימן
זאגט מיר, ווי דער קבר פון מיין טייערער מאמע?

לזכרם של הורי היקרים

גטו זברז׳ 1942

רק אתמול ראיתיך יקרה!
ראיתיך נפחדת! חלשה —
ואבי היקר שבעולם
התפלל כל הזמן.

רק אתמול אמא׳לה ישבתי על ידך,
חיבקתי, נשקתי, רחצתי את גופך.
רק אתמול נאחזתם בכח עליון
איך הכל ירד לטמיון.

אבא׳לה שלי היקר
לו ידעתי שיקרה זה מחר.
רק אתמול הבחנתי בעינך העצובות
סבל, יאוש משקפות.

בעל חוש הומור, פיקח, למדן,
נהפך לכאוב ושתקן.
רק אתמול ליבי נקרע לגזרים
לראותכם סובלים.

לו רק יכולתי לעודד, לעזור
לאבי האהוב, הטהור.
אבא׳לה שלי היקר,
לו ידעתי שיקרה זה מחר.

לו יכולתי פעם נוסף לראותך,
לחבק, לנשק, לשמוע מילה.
לו יכולתי בקולי קולות לזעוק
היכן הצדק, היכן החוק ?

היכן ידידים — היכן אלוהים ?
למה הכל שותק ומשלים ?
אבא'לה שלי היקר
לו ידעתי שיקרה זה מחר.

סבינה דורפמן

אם לתינוקת הייתי

בת עשרים ואחת אז הייתי. אם לתינוקת **ציפורה** בת תשעה חודשים. אישה אוהבת לבעל אוהב. אושרינו התמוטט עם פלישת הנאצים. עברנו בגיטו זבר׳ז שלוש התקפות (אקציות). בזו השניה רצחו את הורי, מנחם מנדל ויהודית פולק. את אחי הבכור ישעיהו חטפו למחנה עבודה שבלבוב. שם השמידוהו אחרי סבל רב.

חוסר תקווה ויאוש דחפוני למסור את ביתי לגוייה נשואה ליהודי, למען הצלתה. עד היום רודפת אותי התמונה: ידיה מושטות אלי בשעת המסירה וזעקותיה בדמעות „אמא׳לה — אמא׳לה״. זה גרם לי זעזוע עמוק.

ידעתי שלא אוכל להתפשר. עלי להחליט: לחיות או להתאבד. לא היתה דרך בינים. ופתאום באחד הימים מצאתי את עצמי ב„מקלט״ נייר. כן. נייר חלש, רך ופשוט. נעמד לי כקיר בטון למגן. תרופת פלא לתוהו ובוהו במוחי. אל נייר דיברתי, אל נייר בכיתי, על נייר שפכתי את כל כולי. תשע נפשות חיינו בבטן אדמה, בתנאים נוראים, מעל שנה. אני ובעלי יעקב לחמן ז״ל, אחותו לאה עם בעלה שמואל חייקין ובתם צילה בת ארבע, שתי אחיותי, יפה בת 12 ומינה בת 15, אחי יצחק ומלכה פולק, שקפצה מרכבת המות. כולנו היום בארץ.

שבורים וקרועים זכינו לתום המלחמה. זכינו למפלת הנאצים, אך לא היה כח לשמח.

חודש ימים אחרי שחרור זבר׳ז בשנת 1944 נולדה לנו בת שניה, **יהודית**.

בשנת 1950 עלינו ארצה. כאן „נולדנו" מחדש.

מולדתי האהובה נתנה לי פיצוי מלא. בה מצאתי את אושרי האבוד. אני שמחה בהווה.

בוטחת בעתיד,

ולעולם לא אשכח את העבר.

סבינָה דורפמן (מבית פולק)

פיסת זמן

ברצוני לספר על פיסת זמן, הנמדדת לא בחודשים, תמיד, משכבר רציתי לספר על הזמן הזה, ולא כפי שאעשה כעת, לא בלבד על פיסה אחת, רציתי, אך לא יכולתי, לא ידעתי, גם פחדתי, שהזמן השני, זה המתגנב בשכבות של שנים (הזמן השני אמנם נמדד לפי חודשים ושנים), שזה ירמוס וימעך אותו בקרבי, אך לא כן, כאשר פישפשתי לא מכבר בערימת הזכרון, מצאתי אותו רענן, לא נגוע בנגע השיכחה. הזמן הזה, הנמדד לא בחודשים אלא במלה — מי אמר, זה היה בחודש היפהפה מאי — אמרו, זה היה אחרי ה„אקציה" הראשונה, או אחרי השניה, או לפני השלישית, היו לנו אמות־מידה אחרות לזמן, לנו שהננו תמיד אחרים, תמיד טבועים בחותם השוני, אשר מצמיח באחדים גאווה ועל אחרים משרה דיכדוך של כניעה, אנו האחראים, שבגלל השוני שלנו שוב היינו נידונים, כמו פעם בתולדותינו, לא פעם ולא פעמיים, שוב היינו נידונים בזמן ההוא שלא נמדד בחודשים ולא בשבועות, לא בזריחת השמש ולא בשקיעתה, אלא במלה, במושג האומר תנועה, מעשה, מונח המיוחס לרוב לספרות — לרומאן או לדראמה. איני יודעת מי הראשון שהשתמש במלה הזאת, האם אלה שעשו, או קורבנות מעשיהם, קורבנות ה„אקציה", מי יצר את המונח הטכני, שבא במקום הציון הראשון — מצוד — ציון, שבמרוצת הזמן, עם התקדמות האמצעים, יר ממעמדו (או שמא עלה?), נפרד ממונח ה„אקציה" על־ידי גבול הגזע. ערכו מצוד לעבודה.

ה„אקציה" הראשונה — אותה פיסת זמן שעליה ברצוני לספר — גם לה קראנו מצוד, אף על פי שאיש לא צד ואיש

לא חטף וכל אחד מאתנו הסגיר עצמו, אמנם לא מרצונו, אלא על־פי פקודה, בשעת בוקר יפה וצחה, בכיכר העיירה, ריבוע מסוגר בתוך בתי־קומות, בית מרקחת, חנויות לסידקית ולברזל, ממוסגר במדרכות בעלות לוחות־מרצפה גדולים, שהזמן הבקיע וסידק אותם, מעולם אחרי־כן לא ראיתי עוד לוחות גדולים כאלה, ובאמצע הכיכר ניצב בית המועצה העירונית, ושם, לפני בית המועצה, נצטווינו להתייצב בשורות. נצטווינו — אין זה נכון, משום שאני לא עמדתי בשורה, אף כי, תוך צייתנות לצו שהכריזו ערב קודם לכן, יצאתי מן הבית אחר ארוחת הבוקר, שאותה אכלתי באופן רגיל, ליד שולחן ערוך באופן רגיל, בחדר שדלתו הוליכה אל בוסתן, אפוף אדי בוקר יבשים, מזהיבים בשמש העולה. עדיין לא התחוללה בנו תמורה, עדיין חיינו על־פי הרגל בזמן הישן, שנמדד על־פי חודשים ושנים, ובאותו בוקר נאה וטוב, המלא ערפילי זהב צחים, קראנו את דבר הפקודה כלשונה, ומכיוון שהקריאה בין השיטין אינה זרה לאדם המבוגר, הציב דמיוננו מאחורי המלה עבודה דימוי של מחנה־עבודה, שכפי שסופר, מקימים אותו בסביבת העיירה שלנו. נותני הצו ידעו כנראה היטב את גבול יכולת הקריאה שלנו בין השיטין, את גבול דמיוננו — העלוב כל כך — ועל־כן חסכו לעצמם טירחה הכרוכה בהוצאת צו בכתב. עד כמה שלא טעו בחיזוי התגובה, תוכיח העובדה, כי אחר ארוחת הבוקר, שאותה אכלנו כרגיל, ליד שולחן ערוך כרגיל, החליטו הקשישים שבמשפחה להשתמט מן הצו, מתוך חשש שהעבודה הגופנית קשה מדי, אך לא יעצו לצעירים לעשות כן, שהרי אם יתגלו באי־ציותם, לא יוכלו להצטדק בנימוק של גיל. חיינו בשלב של ינקות.

אותו בוקר נאה וצח, המבצבץ מתוך ערימת זכרונותי, עודנו רענן, צבעיו וריחותיו לא הועמו: ערפל זהבוני ופריך, כדורי תפוחים אדומים תלויים בו, וצל מעל לנהר, לח ונושא ריח מריר של עלי דקורית, וגם חצאית תכולה, שאותה לבשתי בשעה שיצאתי מהבית ובשעה שחזרתי מאצל הפשפש — באותו רגע,

כנראה, כשעברתי לפתע על־פי חוש משלב של ינקות אל שלב של מחשבה תמימה עדיין — על־פי חוש, כמובן, כי לא הירהרתי על שום מה אני נסוגה מן הפשפש היוצא לרחוב ובוחרת דרך־עקיפין, דרך הבוסתן, ליד הנהר, דרך הקרויה „מאחור", כי הוליכה לסבך העיירה, על־פי חוש, כי ברגע ההוא לא ידעתי עדיין, שלא אעמוד בכיכר לפני בנין המועצה, אולי רציתי לדחות את הרגע הזה, ואולי פשוט משום שאהבתי את הנהר.

בדרכי ליקטתי אבנים חלקות והשלכתי אותן בניתור על פני המים, ועל הגשר, שממנו נשקף נוף העיירה, התיישבתי לשעה קלה, הפשלתי את רגלי ותוך נידנודן התבוננתי בדמות־הבבואה שלי במים, וגם בצפצפות הניצבות בחוף. אז לא פחדתי עדיין, וגם אחותי לא פחדה, שהרי שכחתי לספר, שהלכה עמי אחותי הצעירה וגם היא שילחה אבנים מנתרות על־פני המים ונידנדה ברגליה מעל לנהר, הקרוי גנייזנא, נחל עלוב, רוחבו שמונה מטרים — וגם היא לא פחדה עדיין ורק בשעה שהתרחקנו מן הגשרון ומאחורי בית פינתי צץ לנגד עינינו מראה הכיכר, רק אז נעצרנו לפתע ולא צעדנו עוד צעד נוסף. המראה שנתגלה לעינינו לא היה בו שום דבר בלתי־רגיל, היה זה המון שחור, כאילו ביום של יריד, אבל אחרת, כי המון היריד הוא צבעוני וקולני, התרנגולות מקרקרות, האווזים מגעגעות ויש בו המולה מלאת־תנועה, ואילו המון זה היה שתקן, דומה אולי לעצרת כלשהי, אבל גם שונה, באמת איני יודעת. אני יודעת, שנעצרנו פתאום, וכי אחותי הקטנה נרעדה לפתע, וכי רעדתה תקפה גם אותי, היא אמרה בואי נברח, ואף על פי שאיש לא רדף אותנו ושעת הבוקר הוסיפה להיות צחה ושלווה, פתחנו במרוצה חזרה, אל הגשרון, אך לא ראינו עוד צפצפות ואף לא את הבבואות של דמויותינו המתרוצצות על־פני המים, זמן רב רצנו במדרון התלול, הקרוי מדרון המצודה, משום שעל פסגתו עמדה חורבת מצודה עתיקה ובמקום הזה, שכיית־החמדה של עיירתנו, התיישבנו בשיחים, מתנשפות ועדיין רועדות. מן המקום הזה

אפשר היה לראות את ביתנו ואת בוסתננו, הם היו במקומם כמו תמיד, דבר לא נשתנה, וגם את בית שכנינו, שממנו יצאה השכנה והחלה לחבוט את השטיחים. טאח! טאח! — הנחתות המחבט שלה הגיעו צלולות אל אוזנינו. ישבנו שם שעה, אולי שעתיים, אינני יודעת, שהרי אז חדל להתקיים הזמן הנמדד במידות מקובלות, ואחרי כן ירדנו במדרון התלול מטה, אל הנהר, וחזרנו הביתה, מקום שם נודע לנו מה קורה בכיכר, וכי לקחו את בן־דודנו דוד, ובאיזה אופן לקחו אותו ומה ביקש להודיע לאמו, ומה שביקש להודיע — כתב עוד פעם, כבר בהיותו בדרכו, בהטילו מן המכונית פתק, שאיזה איכר הביא אותו לעת ערב, אבל זה היה מאוחר יותר. תחילה נודע לנו, כי את הנשים גירשו הביתה, לגברים בלבד ציוו להישאר, וכי הדרך שבה עבר בן־דודנו היתה בכיוון הפוך מדרכנו, כי אותנו הימם מראה ההמון בכיכר, ואילו אותו הוא משך, בכוח אדיר, שעמד בניגוד גמור לכוח עצביו, עד שכאילו הוא עצמו הכריע את גורלו, הוא עצמו, הוא עצמו, הוא עצמו, וזה הדבר שביקש למסור לאמו, ואחרי כן כתב: אני עצמי אשם, סלחי לי.

מעולם לא העלינו על הדעת, שהוא נמנה עם סוג חסרי־המנוח, הללו שאי־השקט ואי־היכולת להידום דנים אותם להשמדה, מעולם, כי היה שמנמן ועגלגל, לא עירני בתנועותיו, אחד שקשה להרחיקו מן הספר, כפוף, מצטחק בבת־צחוק מאופקת כשל נערה. על שעותיו האחרונות, וכי היו אחרונות וכי היו שעות בלבד, הסתבר בזמן מאוחר הרבה־הרבה יותר, הביא לנו עדות מהימנה רק סוף המלחמה, אותו איכר, שהביא את הפתק, לא העז לספר את אשר ראה, ואף את הדבר שראה ואחרים רמזו עליו, איש לא העז להאמין, מה גם שדאגו להוכיח אמת אחרת — סיפקו אותה במנות, בצימצום — אמת שהכל נאחזו בה בלהיטות, הסוואה שהועלתה לשלב של שלמות, כה טרחו אז להונות את עצמם, כה הרבו להעמיד פנים לעצמם,

שרק הזמן, הזמן שלא נמדד בחודשים ולא בשנים — פקח עיניים ושיכנע.

בן־דודנו דוד יצא מהבית מאוחר יותר מאתנו, וכאשר הגיע לכיכר, כבר נודע — אמנם לא לכל, אבל לאלה הקרואים מועצה, שבמשך הזמן נהפכו למנגנון ה„יודנראט" — כי את המלים גיוס לעבודה אין לפרש באופן מילולי. ידיד, אדם קשיש ורואה את הנולד, אמר לנער, שעל כל פנים יתחבא, ומכיוון שאיחר כבר את המועד לשיבה הביתה, משום שהרחובות נחסמו, הוליך אותו אל דירתו, בתוך אחד מבתי האבן שהקיפו את הכיכר. מכיוון שלא העלה על דעתו, כמונו, שהנער נמנה עם סוג חסרי־המנוח, שאך בקושי משלימים עם הבדידות ופועלים על־פי דחף — השאיר אותו בחדר, נעול במפתח. מה עבר על בן־דורנו הסגור בחדר, נשאר לעולם בתחום ההשערה. יש משקל ודאי לעובדה, כי חלון החדר השקיף על הכיכר, על אותו המון שתקן, על פנים מוכרות וקרובות, ואפשר להניח, כי ברגע מסויים, אולי בשבריר של רגע, הבדידות שצמחה מן המחבוא לנער קשה יותר מאשר הנעלם הגדול והמאיים, שאותו הציע העולם מצדו השני של החלון, הנעלם המשותף לכל המכונסים בכיכר. היה זה לבטח שבריר של רגע, הבזק של מחשבה — לא לבדו, יחד עם כולם — די היה בתנועה אחת של היד. ההנחה, כי עזב את המחבוא הבטוח בגלל חשש של חיפוש בדירות, אינה נראית לי. קוצר רוח, רטט עצבים, עומס בדידות, הם שדחפוהו לתוך תהום ההמון השחור, דנוהו לכליון במנין שבעים־ואחד הקורבנות הראשונים של עיירתנו.

הוא עמד בשורה, בין מתמחה אצל עורך־דין לבין סטודנט של אדריכלות, ועל השאלה: מקצוע — השיב: מורה, אף על פי שהיה מורה זמן קצר ודרך־מקרה בלבד. גם שכנו מימין לא שיקר, אך שיקר לעומת זאת הסטודנט, שהציג עצמו כנגר, והשקר הזה הציל את חייו, בייתר דיוק דחה את גזר דין המוות בשנתיים. שבעים מאנשי המעמד הקרוי אינטלגנציה הועמסו

על מכוניות, במלאות שבעים הופסקה החקירה. ברגע האחרון גררו מן הבית רב, הוא היה השבעים־ואחד. בלכתם אל המכו־ניות, עברו על־פני השורות של הללו, שלא הספיקו לגלות לשואלים את סוג עיסוקם. אז אמר בן־דודנו דוד בקול רם, הגידו לאמא, שאני עצמי אשם ואני מבקש סליחה. נראה, כי אז כבר לא האמין במה שהאמנו אנו כולנו אחרי כן, כלומר, שהם נוסעים למחנה. כבר היה לו חוש־הראייה החריף שלפני המוות. האיכר, שהביא לעת ערב את הפתק ובו המלים: אני עצמי אשם ומבקש את סליחתך — היה קודר, לא הביט לתוך עינינו, אמר שמצא את הפתק בדרך ללוביאנקה, וכי אינו יודע שום דבר נוסף, אבל אנחנו ידענו שהוא יודע, אולם לא רצינו להודות בכך באוזני עצמנו — הוא הלך, אבל חזר אחרי המלחמה, לספר את אשר ראה.

גלויה כתובה בידי הרב, שהגיעה מקץ יומיים, שיכנעה את הכל כי שבעים־ואחד המגורשים נמצאים במחנה־עבודה. משעבר חודש, כאשר היעדר ידיעות נוספות עירער מעט את האמונה בדבר המחנה, הגיעה גלויה כתובה בידי אחר מבין המגורשים, מנהל־חשבונות. בזאת תם תהליך הגלויות ובמקומו בא מתן תרומות לשלטונות, אשר רמזו, כי קילוגראמים של קפה, תה, וגם של זהב יסייעו למשפחות לקבל ידיעות על קרוביהן. כמעשה־חסד התירו גם משלוח מיצרכים לאסירים, אשר — כפי שסופר — עובדים במחנה, בשטח הרייך. ועוד פעם — זה היה כבר אחרי ה„אקציה" השניה — הגיעה גלויה, כתובה בעפרון, בכתב מטושטש, קשה לפיענוח. אחרי הגלויה הזאת אמרנו, הם נגמרים והולכים. שמועות ללא אִישור, לעומת זאת, דברים העוברים מהר מפה לאוזן, סיפרו על אדמה טובענית ביער, ליד הכפר לוביאנקה, ועל ממחטת־אף שנמצאה, רווייה בדם, אל אלו היו שמועות ללא בעלים, עדים חסרו.

אותו איכר, שאז לא העז, והוא בא אחר שנגמרה המלחמה — סיפר הכל. זה התרחש באותו יער שהוזכר בשמועות, יער

נרחב, עבות, לא צעיר, בריחוק חמישה קילומטרים מן העיירה, שעה אחר שהמכוניות יצאו מן הכיכר. הוצאה להורג עצמה נמשכה זמן קצר, זמן רב יותר נמשכה חפירת הקבר שקדמה לה.

עם הישמע היריה הראשונה טיפס בן־דורנו, השמנמן והעגלגל, הלא־זריז בהתעמלות ובספורט, על עץ, בזרועותיו — כזרועות ילד סביב אמו — חבק גזע וכך נפח את נשמתו.

אידה פינק

מזכרונות הכיבוש הנאצי

אקציה

בגרמניה מתנהל כעת משפט של אחדים מבין רבבות הפושעים ואוכלי האדם. משפט זה מחזיר חלומות נוראים וזכרונות קודרים מהשנים האכזריות ביותר שידעה האנושות. שוב נפתחים הפצעים, שאף פעם לא הגלידו. מלים חזקות ביותר ועט חדה ביותר לא יוכלו לשחזר בנאמנות, זועות ימים נוראים אלו.

לילה בתקופת הכיבוש הנאצי, לכל עיירה סיפור משלה, כתוב בדם. היד רועדת כשאני כותבת מלים אלה, אך בכל זאת אנסה לתאר אחד ממאורעות רבים, שעברתי בעיירה קטנה זברז', שבמחוז טארנופול.

אקציה, „פעולה" ! הידיעה הנוראה מתפשטת במהירות בזק מפה לפה : אקציה, א־ק־צ־י־ה ! למקלט, למרתף, להתחבא, לברוח, רק להשאר בחיים, רק להשמר. יצר שמירה על החיים נתן בטוי בהתאחזות פרימיטיבית לשארית החיים. בעקשנות אנחנו מחזיקים את עצמנו בשרידי כוחות, רק כדי להשמר, רק לחיות. תוך שניות המקלט מתמלא. כבר שומעים דפיקות חזקות בשער : „לפתוח, יהודים, לפתוח !" דופקים ובועטים בשער, עד שהוא נפרץ תחת הלחץ הפרוע. כולנו בחוסר תנועה כמו מתים. נדמה שהלב נעצר. דרך חלונות המרתף הקטנים מגיעים קולות מיואשים של הראשונים שנתפסו בפעולה.

„יהודים, לאן מובילים אותנו, לשחיטה ?" ילדים מקבלים מנה כפולה של לומינל, רק שירגעו, שישתקו. במקלט הסמוך לשלנו חנקו ילדה בת שנתיים בכתה... הבת של מלי ורבר. 26 אנשים נצלו. אצלנו תינוקות וילדים קטנים, יום יום מקבלים לומינל המרעיל והמשקיט. המקלט סגור היטב. אין אויר... הונטילטורים איכזבו. נשים שוכבות זו על זו, מתעלפות. „מים, מים, הצילו" לוחשות שפתיים לבנות. ילדים קטנים מקיאים תוך שינה. ה„אקציה" נמשכת. יש לי הרגשה כאילו אני נמצאת בצוללת שטבעה ואין תקוה להצלה. סביבנו מתרחשים קטעים של דרמה. אנשים צעירים מתחבקים ונפרדים, מוסרים הוראות אחרונות. „אם אחד מאתנו ישאר בחיים... אם תחיי... זכור... אל תשכח..." חסר אויר, פנים מכוסות זיעה. מישהו צועק: פתחו את המקלט, אם זה ימשך עוד קצת, כולנו נחנק !"

זקן אדוק מברך, לוחש וידוי. 36 שעות במקלט הזה, זה נצח !

כולם עוצרים את נשמתם: האמנם ? קול בכי עצור זמן רב כל כך, מתפרץ מכל הגרונות, כהד חוזר מהקירות ועולה... עולה... כנראה עד לשמים. במקלט התת קרקעי שומעים רעש מכוניות מתרחקות. הפושעים עוזבים את העיר.

חוזרים לטרנופול. להיום מספיק. קציר המות היה עשיר. לא גילו את המקלט שלנו. באפיסת כוחות, מיואשים, בפנים עצובות יוצאים. סוחבים את הילדים כמו חבילות במדרגות. הלומינל פועל עדיין. פני הילדים חוורות, עייפות, מבוהלות, פני קרבנות קטנים. ילדים שהתגברו טרם זמנם, יודעים ומבינים הכל. בני הבכור שואל: „אמא, כמה זמן אני חי ?" „שבע שנים בני". „אמא, אז יופי שאני חי לפחות שבע שנים !" הדמעות חונקות אותי, משהו בוכה בפנים, משהו נקרע, אמא, אם יהודיה ! כמה יאוש במלים אלה ואזלת היד... אכסה אותם בגופי, אבל האם אספיק להגן, אצליח לשמור עליהם ? כל כך קל למות וכל כך קשה לשמור על עוד יום אחד של חיים. המאבק

מתנהל על כל יום, כל רגע... עוד „פעולה" וגילו את כל המקלטים. אין כבר בטחון במקלט. הלילה בורחים ליער. מהר, יותר מהר, שאיש לא יראה אותנו. בבוקר השכם מופיע מתוך הדשא הרטוב ראש מבריק של חיה. נחש? אולי ארסי? צעד אחורה בפחד. „אמא", לוחש בני הקטן, בן ה־4. „ממה את פוחדת? הרי זה לא בן אדם!" צחוק הגורל. המות לא רצה אותי.

כמו שברי אוניה שהתרסקה, בנס נשארנו בחיים. השמחה נעלמה לתמיד מלבינו הכואבים, כי נשארו בהם צללים של אחינו, אחיותינו, הורינו. בלז'ץ, לוביאנקי, ינובסקה, פביאק, חולות... זהו המאזן שלנו. בית עלמין אחד גדול.

אנחנו חיים בישראל תחת אור השמש ובחרות של מולד־תינו, אבל זועת ליל הכיבוש הנאצי קיימת בתוכנו. צללים של קרובינו הנרדפים והעיפים, הבלתי נשכחים, חיים בנו. בשמם, בעד העול שנעשה להם, אנו זועקים לערנות ולצדק.

סטלה קלינגר־זידנורג, קרית חיים

רוזנברג זלמן

גבורה פון די זבאראז׳ער יידן

פיל מוט אין אופפערווילינקייט קעגן דעם שונא און רוצח האבן ארויסגעוויזן אונזערע ברידער אין שוועסטער אין דער צייט פון די בלוטיגע טעג ווען די נאציס האבן געהערשט אין אונזער שטעטל.

באלד ווען די היטלעריסטישע באנדעס זענען אריין אין שטעטל, און נאך דעם ערשטן בלוט־באד וואס זיי האבן פארפירט אין די יידישע גאסן, האבן זיי געהייסן פערזאמלען זיך די ראשי־קהילה, די מנהיגים און אונפירער פון דער יידישער באפעלקע־רונג און די כלי־קודש מיטן רב הילל שפערבער זצ״ל בראש. 71 זענען זיי געווען. אזוי ווי 71 חברי סנהדרין. דער ציל פון דעם רוצח איז געווען באווסט. די פערזאמלטע האבן געווסט וואס ערווארטעט זיי און אז זייערע שעה״ן זענען געציילטע. און דו האט זיך ארויגעוויזן דער שטאלץ פון דעם זבאראז׳ער רב.

דער רב ר׳ הילל שפערבער — ווער געדענקט נישט דעם הויכן יידן מיט דער וייס — פאטריארכאלער בארד און קלוגע אויגן. באליבט איז ער געווען ביי זיין עדה, מיט כבוד האט מען אים דערמאנט אין דער קריסטלעכער באפעלקערונג. וועגן זיין חכמה האט מען דערציילט לעגענדעס. אז א ייד מיט א קריסט האבן געהאט א סכסוך, אין אפילו א קריסט מיט א קריסט, זענען זיי געגאנגען צום רבינער זיך משפט׳ן, ווייל זיי הובן געווסט אז דער „רבין" וועט ארויסגעבן א פסק דין א פאסיקן און א גערעכטען ווי דער מלוכישער געריכט. איז ווי געזוגט

בעקאנט געווען דער רב אין אלע סביבות. זיין גדולה איז געווען אזוי גרויס אז מיר הובן זיך געמוזט מיט אים טיילן מיט דער קהילה זלוטשוב; 3 טעג אין דער וואך האט ער מקדיש געווען זלוטשוב, 4 טעג אונזער שטאט. מיט פערשידענע פראבלעמן זענען געקומען צו אים אונפירער פון קריסלעכן גלויבן און ער האט מיט זיין חוכמה גענטפערט אויף די פראגן, און דער מיט האט ער זיך פערשאפן א גרויסן נאמען. פויערים וולכע זענען געווען אונוועזענד ביי דער אקציע האבן דערציילט אז ווען די דייטשן — ימח שמם — האבן פערזאמלט די 71 מיט דעם רב בראש אין פארן אוועקשיקן זיי צום פארניכטן, איז צוגעקומען אויפן זאמל פלאץ א גלח און האט געבעטן דעם אונפירער פון די ס.ס. מענער צו באפרייען דעם רב. נאך פאר דער תשובה פון דעם רוצח האט דער רב אויסגערופן מיט שטאלץ, אזוי ווי עס איז באשריבן אין די הייליגע ספרים: „ווי עס גייט דער עדר גייט אויך דער פאסטעך". אין אוועק איז דער פאסטוך מיט זיין עדר, און מהומעדיג אומגעבראכט געווארן. מען האט זיי לעבע־דיקר הייט פערשיט אין א טאהל אין די לוביאניקער וולדער. ווי די פויערים האבן דערציילט, האט זיך אייניגע טעג געווארפן די ערד איבער זייערע פערפייניגטע קערפערס. דער זכרון נאך אונזערע מנהיגים מיטן רב בראש טאר קיינמאל נישט פארגעסן ווערן.

פיל העלדישקייט האבן ארויסגעוויזן 3 יונגע בחורים, וועלכע זענען אוועק אין ריכטונגע ואלין — פאלעסיע, כדי איבער־צוגעבן צי עס איז א מעגלעכקייט צוזושטייען צו די פארטי־זאנער אין יענע וועלדער. ליידער איז דער פרוב אדורכגעפאלן, דער וועג איז געווען צו ווייט און בעוואכט. די בחורים האט מען אינטערוועגס געכאפט און זייערע לעבנס יינג פערשניטן.

וויפיל אופפערוויליגקייט האבן ארויסגעוויזן אונזערע מאמעס און פרויען. ארויסגעענדיק פון געטו זענען זיי געגאנגען אין די דערפער כדי צו פערשאפן א לעבל ברויט פאר

זייערע זין אודער מענער, וועלכע האבן געשמאכט אין די צוואנגס און פארניכטונגס לאגערן. נישט אין פרוי האט באצולט מיט איר לעבן פאר איר אופפער.

וויל זיך טאקע באשריבן עס זאל נישט פארגעסן ווערן פון איינעם א מאן וואס איז געווען אין צוואנגס ארבייטס לאגער אין לוזוווע ביי טרנופול. געארבעט און געהונגערט מיט אלע האט ער אין זאמד גרובן ווי מען האט געלאדן זאמד און שטיינער אין די באן וואגונען. געווען איז דאס מעכל העכט, א תושב פון זבאראז׳, א ייד פון א גאנץ יאר, באשעפטיגט האט ער זיך אין פרידן צייט מיט טראגן וואסער פאר די תושבים, אוט אזוי ווי דער באנציע שוייג פון י.ל. פרץ, ווער אס האט אים יא באצולט ווער נישט, ער האט דאס וואססער געברענגט אין שטוב. געשמאכט האט ער אין לוזווער לאגער צוזאמען מיט אלע אין שווייס און אין בלוט קוים שטיענדיג אויף די פיס האט מען אונטער א קומאנדע געטאשטשעט שטיינער און שאפל זאמד. אויפזיכט האט געהאט דער בלוטדורסטיגער פולקסדויטש אוסטרובסקי. זיין פערגניגן איז געווען שפאלטן די קעפף די יידן. עס איז נישט אדורך א טאג עס זאל נישט אוועקפלן איינער פון אונס פערגוסן מיט בלוט. גאר גרויזאם האט זיך באנעמען דער רוצח מיט מעכל העכט. ווי געזאגט, האט מעכל העכט נישט געקאנט צוקוקען ווי זיינע תושבים ליידן, נישט נאר פון הונגער נאר אויך פון דורסט ביי די קאטארזני ארבעטן אין זאמד גרובן. מיט ברויט האט ער נישט געקאנט זיי שפייזן, ווייל ער האט אליין געהונגערט אובער וואסער איז געווען אין דארף בשפע, נאר דער מנובלדיגער פולקסדוטש האט נישט געלאזט ברענגען. האט זיך דער שוואכער ייד מעכל, טראץ דער ווארנונג, ארויסגע־גאנוועט אין געברענגט וואסער פאר די פארחלשטע. א לענגערע צייט איז אים געלונגען, נאר איינמאל האט דער רוצח באמארקט אז עס פעלט אים דער קליינער „זשידעק״. איז ער געלאפן ביז אין דארף, און דארט האט ער אים געכאפט. מיט א שטיין אין

פלייצע האט ער דעם שוואכן יידן געקלאפט א גאנצן וועג פון דורף ביז אין זאמד — גרובן. ביי דעם גרובן האט ער אים א שטיב געטאן און ארופגעווארפן 20 מעטער אין טול. ארונטערגע־פאלן אויפ זאמד האט ער נאך געזיפעט, און דו האט נאך דער מערדער געשענדעט זיין קערפער אין די אויגן פון אלע געפייניגטע. ביי נאכט האבן זיך אייניגע בחורים איינגעשטעלט דאס לעבן און מקבר געווען דעם קדוש אין פעלד. דער קבר איז זיכער צועקערט געווארן און קיין שפאר נישט געבליבן אובער אין זכרון ביי די ווייניג פערבליבענע וועט ער בלייבן א גיבור און וועט קיין מאל נישט פארגעסען ווערן. אזעלכע שטילע גבורים זענען ביי אונז און שטעטל פיל געווען, און מעכל העכט ווערט דערמאנט אלס סימבול פון די וועלכע האבן געאופפערט זייערע לעבנס צו העלפן אנדערע.

פיל פרומינענטע דוקטורים אין לערער האט אונזער שטעטל און סביבה ארויסגעגעבן. זיי האבן געשאפן אין זבאראז׳ און פיל האבן געברענגט ליכט אין אנדערע שטעדט. זאלן צווי פון זיי אלס א סימבול דערמאנט ווערן. יצחק קופלער: געבוירן אין זבאראז׳ אויסשטודירט און דאן געווען א דירעקטור אין א שולע אין בז׳עזינע ביי לודז. צוליב זיינע פיאיגקייטן איז ער אויסגע־וועלט געווארן אלס ראש קהילה אין דורטיגן שטעטל. אין נישט פערגעסן האט ער זיין געבארטס אורט. אין צייט פון דער מהומה איז ער מיט זיין משפחה צוריקגעקומען קיין זבאראז׳ פון וואנענט די נאציס האבן זיי אוועקגעשיקט קיין בעלז׳עץ צום פארניכטן.

א צוויטער זבאראז׳ער תושב ראובן רוזנברג. אויסשטודירט מיט אוניווערסיטעט בילדונג, באהערשט פערפעקט 12 שפראכן. פארנעמען א פאסטן אלס לערער אין מלוכה — גימנאזיום אין סטאבינסק ביי קאלנא. צוליב זיין וויסנשאפט האט ער געקונט שטייגן העכער און העכער. די אנטיסעמיטישע מאכט האט אובער געקוקט מיט א קרים אויג א ייד זאל פארנעמען אזא פאסטן.

האבן זיי פערלאנגט אז ער זאל אודער זיך שמאדן, אודער פערלאזן דעם אמט. דער טאלאנטפולער פראפעסור האט נישט פאר דער קאריערע פארלוזט זיין גלויבן. ער איז מיט שטאלץ אוועק פון דער פרעמדער מחנה, און זיין לעבן געווידמעט די יידישע קינדערלעך אין תרבות שולע (סובאלקי) און אין תלמוד־תורה (וויסניובצע). געשריבן האט ער לידער וועגן יידישן לעבן אין פוילן און וועגן חלוציזם, ווייל געווען איז ער א הייסער ציוניסט. די שאפונגען זיינען געדרוקט געווארן אין יידישע צייטונגען אין פוילישער שפראך. ליידער זענען די שאפונגן פארניכטעט געווארן צוזאמען מיט דעם מחבר. כדי מיר זאלן האבן א אנונג פון דער מענטאליטעט פון א זבאראז'ער אינטעלע־קטואליסט וועט אונטן איבערגעגעבן ווערן אייניגע סטרופקעס פון א ליד געשריבן דורך דעם אויבן דערמאנטן פראפעסור. שורות וועלכע האבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון.

GOLUS NASZYCH BRACI GNEBI

1) Golus haszych braci gnebi
Juz od dwu tysiecy lat
Od Tytusa ; krwawych czasow
Srozyl sie nad namu kat

2) Kiedy rycerz w srednim wieku
Ziemie swieta zdobyc chcial
Na zydowskich szyjach ostrzyl miecz
Z trupow wznosil wal

זיין לאנגן ווירש פארענדיקט דער מחבר מיט א אופרוף:

3) Połozmy wiec kres niedoli
Dosc juz krwi i bolu i lez
W wolnym zmartwychstalym kraju
Cierpien naszych badzie kres

SWIADKOWIE IZRAELSCY TWARZA W TWARZ Z MORDERCA ZYDOW TARNOPOLSKICH

12 obywateli izraelskich odiecialo wczoraj do Austrii, aby zlozye zeznania w procesis mordercy Zydow tarnopolskich, Friedricha Lachsa.

Proces Lachsa rozpoczal sie we wtorek w Gratzu, wywolujac duze zainteresowanic, poniewaz w ub. r. sad w tym miescie uniewinnil innego zbrodniarza, Franza Murera.

53-letni Lachs oskarzony jest o aktywny udzial w eksterminacji 70 tys. Zydow galicyjskich w okresie od kwietnia 1942 do czerwca 1943, kiedy to stal na czele Sonderdienstu w tym rejonie. Jest on tez oskarzony o wlasnoreczne zamordowanie 13 Zydow.

We czwartek zeznawal byly przelozony Lachsa, Herman Miller, ktory twierdzil, ze sam Judenrat w Tarnopolu zwrocil sie do Niemcow z prosba o "likwidacje" lieznych chorych Zydow, znajdujacych sie w getcie.

Po wojnie Lachs ukrywal sie w Austrii, ale zostal zdemaskowany dzieki dzialalnosci wydzialu scigania zbrodniarzy nazistowskich przy glownej komandzie policiji izraelskiej.

Jednym ze swiadkow by *Gerszon Landsberg,* ktory pracuje w tym wydziale i ktory przebywal w tarnopolskim getcie.

פושעים נאציים למאסר עולם

שטוטגארט, 15 (סט״א).

שני הנאשמים העיקריים במשפט רוצחי יהודי טארנופול, הרמן מילר בן ה־57, ופאול רבל בן ה־60, נדונו ביום ו׳ בשטוט־גארט למאסר עולם עם עבודת פרך.

מבין עשרת הנאשמים נדונו חמישה נאשמים אחרים לעונשי מאסר משנתיים וחצי עד עשר שנים, ואילו שלושה אחרים זוכו, מחוסר הוכחות.

עדים מישראל – למשפט הנאצי לקס

רב־סמל ג. לנדסברג, אשר הביא ללכידתו של הפושע הנאצי פ. לקס, יצא אתמול בראש קבוצה של עשרה עדים מישראל כדי להופיע במשפטו של האיש, שהיה סגן מפקד ה־אס.דה. באיזור טרנופול שבגליציה בתקופת המלחמה.

משפטו של לקס החל להתברר בעיר גרץ שבאוסטריה בראשית השבוע והעדים הישראליים יופיעו בהמשך המשפט, לקס, הנחשב אחראי למותם של 80.000 יהודים, מואשם ברצח 13 יהודים במו ידיו. הוא היה האיש האחראי למחלקה היהודית בגסטאפו המקומית ושימש נציגו של אייכמן.

רב־סמל לנדסברג, אשר נשלח על ידי המחלקה לחקר פשעי הנאצים במשטרת ישראל להתחקות על עקבותיו של הפושע, גילה אותו ב־1960 כשהוא עובד בכנסיה הקתולית בגרץ והביא למעצרו.

מפקדו של לקס, ראש הגסטאפו בטרנופול הרמן מילר, ו־22 מעוזריו, יועמדו לדין בספטמבר ש״ז בשטוטגרט שבגרמניה.

משה שפייזער, ניו־יורק

מיין שטעדטעלע

זבר'ז מיין שטעדטעלע
זבר'ז מיין היימעלע
וי מיין וויגעל איז געשטאנען
וי איך בין אין חדר געגאנגען

דאס שטעדטעל אין עק
מיינע קרובים אוועק
פון רוצחים פארטריבן
נאר קברים געבליבן

דאס שטעדטעל איז אויס
דער וועהטאג איז גרויס
פון נאציס דערדריקט
אין גאז — קאמערס דערשטיקט

פאריאגט און פארטריבן
די וואס לעבן געבליבן
אללע האפנונג צושטערט
אלס האט פארדעקט די ערד

ברטה – בטקה רוזנשטראוך – גולדווסר ז״ל

ברטה, ילידת 1932 היתה גרה בפריז ונשואה לאהרן גולד־ווסר — פסל יהודי, היתה להם תינוקת. הבעל והתינוקת ניספו, היא קפצה מקרון רכבת, נאספה ע״י נזירות ומשם התנדבה ל„רזמסטנס״. קיבלה הצטיינויות רבות בגלל שרותה המסור במחתרת הצרפתית.

אחרי המלחמה, בשנת 1949 נסעה לארגנטינה, הקימה משפחה חדשה ונולדה לזוג בת יחידה, שהיא כעת נשואה לישראלי, פרופ׳ באוניברסיטת קרקס.

N 4330 C FEDERATION NATIONALE
DES
COMBATTANTS VOLONTAIRES
DES GUERRES 1914-1918 1939-1945
ET DES FORCES DE LA RÉSISTANCE
SIÈGE SOCIAL : 9, RUE DE MAZAGRAN PARIS (10e)

MEMBRE ACTIF

M Mme GOLDWASSER Berthe
Couturière
20, rue Richer PARIS 9e

TIMBRE ANNUEL : FNCV 1947
LE PRÉSIDENT :
LE TITULAIRE
Berthe Goldwasser

השואה

1

יום הבדולח שלושים ושמונה
ושנת הארבעים המרה
כל האנושות נחרדה
התחילה השואה

2

ימי איום ודאגות
ימי אינוס ורדיפות
ימי רעש וחרדה
התחילה השואה

3

ימי מלחמת העולם השנייה
אליה כל אירופה נגררה
ארץ אחרי ארץ נכבשה
התחילה השואה

4

כל עיר, עיירה וכפר
עולים באש ובאפר
פליטי דרך בשבילי עפר
התחילה השואה

5

בורחים בדרך, לא דרך
אנשים, נשים וטף
מכל מקום וכרך
התחילה השואה

6

מלאות דרכים ורכבות
מלאות כלי רכב ועגלות
כולם למזרח פונות
התחילה השואה

7

ובפניהם של כולם חרדה
וכולם אוחזת רעדה
האם סוף העולם בא?
התחילה השואה

8

והפליטים בהרגשה
כי ימיהם תמו
כי לשונם נדמו
כי התחילה השואה

9

אלפי אלפים של עמנו נבקעו
נחלי דם אבינו נשפכו
גופות וגוויות נשרפו
בכבשונות האש נדמו

10

השתוללות הנאצים נגמרה
מלאכת הזועה מרה
העלובים במחנות הפראים שאגו
השואה נמשכה

11

היהדות נחרבה
החיים נידומו
במים ובאש
בחנק ובמשרפות
בכבשני הגזים
בבונקרים ובשדה
ביערות ובגיטאות
הכל עלה בעשן וברעש
ולא נשאר זכר מנבזות המעש
כי השואה נגמרה

12

וברבות הימים, היום ומחר
ובכל הימים בהווה ובעתיד
יזכור העם עוולות האיבה
יזכור העם את עמק הבכא
ולא ישכח דבר המצוקה
הכאב והסבל ישארו לנצח.

לכן, זכור תזכור את אשר עשה לך עמלק לעולם!

תל־אביב, תשמ״ג — 1983.

משה זומרשטיין

32

P r o t o k o l l.

Es erscheint die röm-kat. Nonne der Felicianerinnen Marie und gibt an:
Vor dem röm-kat. Kindergarten wurde am 14.11.42, abends gegen 10 Uhr ein etwa 1 Jahr altes Kind, weiblichen Geschlechts in einem Sack verpackt, gefunden.
Ich neige zu der Ansicht, dass es ein jüdisches Kind ist.
Ich bitte um Entscheidung, was mit diesem Kind geschehen soll.

Zbaraz, den 16.11.42.

v.u.g.

Generalgouvernement
Kreishauptmannschaft Tarnopol
Der Landkommissar in Z b a r a z .

An den
Kommandeur der Sicherheitspolizei
Aussenstelle Tarnopol.

vorstehendes Protokoll übergebe ich mit der Bitte um Entscheidung, was mit diesem Kinde geschehen sollte.
Die Ansicht der röm-kat. Nonne Marie, dass das Kind eine Jüdin ist scheint mir richtig, da mir gemeldet wird, dass eine Jüdin, deren Name leider feststellen- nicht festgestellt werden kann, bei einzelnen Bauern ein Kind angeboten hat und 20.000 Zl. für die Aufnahme des Kindes zahlen wollte. Die Bauern haben das Ansuchen abgelehnt. Ich versuche von hieraus festzustellen, in welchem Dorf dieser Vorgang stattgefunden hat.

Der Landkommissar

I B-F. 507

40

Gend.-Posten Zbaraz
Kreis Tarnopol
Distrikt Galizien

Zbaraz, den 19.August 1942.

N a c h w e i s u n g .

über die z. Zt. beim Gendarmerie-Posten Z b a r a z

tätigen Juden und Jüdinnen.

Lfd. nr.	Zu-und Vornamen	Geb.Datum u. Ort		Wohnort
1.	Stiefel Johann	13.5.24	Krosno	Zbaraz,Szewczenka 4
2.	Segall Osias	1.6.06	Zbaraz	" ,Ku-Olgi 2o
3.	Landesberg Mendel	24.12.87	"	" ,Szewczenka 6
4.	Brandes Meier	2.8.95	"	" ,Sarajdamol 2
5.	Witriol Salomon	20.11.05	Tarnopol	" ,Krausa 3
6.	Winograd Beniamin	25.12.18	Zbaraz	" ,Kruta 57.
7.	Gottreich Oskar	25.2.23	Krakau	" ,Zajaczkiwski 85
8.	Steiner Ferdinand	5.1.88	Puchów	" ,Hitlerplatz 5a
9.	Kohane Wolf	24.3.97	Zbaraz	" ,S iatostr.41
1o.	Fradis Joseph	6.6.91	"	" ,Lubowycza 3
11.	Weigler Osiasch	28.12.97	Tarnopol	" ,Hitlerplatz 38
12.	Lilein Leib	6.1.02	Zbaraz	" ,Kn.Romana 6
13.	Goldberg Rosa	8.1.91	"	" ,Mazopy 2o
14.	Nussbaum Berta	25.7.16	Nastasow	" ,Swiatoslawa 23
15.	Dubener Zuzanna	9.1.27	Triest	" ,Michnowskoho 25
16.	Segall Dorota	12.1.15	Krosno	" ,Szewczenka 14
17.	Sonne-Feigenbaum Sala	14.7,24	Tarnopol	" ,Krausa 6
18.	Gastfreund Pepa	19.7,24	Dubowce	" ,Syaldacznoho 54
19.	Peczenik Gusta	23.1.21	Zbaraz	" ,Michnowskoho 1
2o.	Schapu Laura	22.5.23	Zbaraz	" ,Hitlerplatz 75
21.	Kronengold Lyda	1o.2.12	Krakau	" ,Doroszecka 7
22.	Wechsler Anna	6.5.25	Zbaraz	" , Hitlerplatz 23
23.	Kahane Laura	23.7.23	Zbaraz	" ,Bilasa-Dan. 27
24.	Waltuch Cyla	2.7.06	Zbaraz	" ,Hitlerplatz 18
25.	Silber Klara	2.9.2o	Zbaraz	" ,Lesi Ukrainki37
26.	Blau Hela	28.3.21	Prudnik	" , "
27.	Goldrosen Adela	6.6.oo	Zbaraz	" ,Hitlerplatz 7
28.	Buchmann Mina	23.8.12	Grzymatow	" ,Konowalca 6
29.	Landesberg Sala	23.8.17	Zbaraz	" ,Szewczenka 8
3o.	Nussbaum Anna	22.4.26	Tarnopol	" ,Konowalca 53
31.	Schwajuk Regina	23,8.22	Zbaraz	" ,Wurka 15
32.	Kornberg Nusia	27.7.25	Zbaraz	" ,Lubowycza 5
33. F	Fisch Estera	15.7.o4	Zbaraz	" ,Lesi Ukrainki19

Erklärung: Ständig tätig sind: Lfd.Nr.1 als Bursche u.Pumpenwart
" " 2 u,3 als Holzhacker
Vorübergehend tätig sind: Lfd.Nr.6u.7. als Maler, Gend.Unterkunft
" " 4,5,8-12 als Hilfsarbeiter bei Pferdestallanbau
" " 13-33 als Hilfsarbeiterinnen im Garten u.auf d.Feld.

Die hier vorübergehend tätigen Juden und Jüdinnen werden dem Arbeitsamt nach beendigung ihrer hiesigen Beschäftigung zum Bahnbau zur Verfügung gestellt.

Hauptwachm. der Gendarmerie
u. Gend.Postenführer
/Krützfeld/

יוסף ליליען — פון זבאראז׳
ברונקס — ניו־יורק
3.1.1983

„נעפטאסטרוי״ — NEFTOSTROI

א קבר פון טויזענט קרבנות
אין מיטן פעלד שטעט א שטיין
טראג ווינטעלע מיינע מחשבות
איך וועל נישט פארגעסן וואס ס׳איז געשעהן
פלי ווינטעלע, פלי אין מיין שטעטעלי
פאר דיר נישט פאראן קיין גרעניץ, קיין מייר
אין דארט ווי עס לוגן מיינע ליבע
טראג מיין ווייטוג טראג מיין טרויר
זאג, דערצעל די נשמה׳לעך ווי גרויס מיין ווייטיג אין מיין קלאג
אין נאך די אומשולדיקע קרבנות, א רבנן קדיש, זאג!
פלי פויגעל, גוטער ברודער
אין ווען די וועסט קיין זבאראז׳ קומן
לעג אויף דעם קבר מיין טרויער ליד
ווי א קרענצל בלומן!

במאבק לגאולה בארץ

אנשי העיירה שלנו רשמו דפים מפוארים בעליה, בעבודה, בהתישבות ובכל חלקי ההתפתחות של ארצנו.

זה התחיל כבר בשנות העשרים, כאשר קבוצה גדולה עלתה ארצה, רובם התישבו אז בקיבוצים תל־יוסף ועין חרוד.

אחריה באה קבוצה שנייה בשנות 1936, 1926, ואחר כך הגיעה קבוצת חלוצים מ„גורדוניה" וגם הם התישבו בקיבוצים ובקבוצות ניר־עם, מזרע, משמרות, קרית־ענבים ובמקומות אחרים.

רובם השתלבו בהגנה.

במדור זה כמה מאנשי זברז' שאינם כבר בחיים, אך נתנו את כוחותיהם ומרצם ואף את דמם למען גאולת העם והארץ.

מכתב לידיד

מתוך מכתב של ישראל חרודי — אביו של חיים — ליהודה רזניצ'נקו, שהקדיש את חוברתו „העליה השלישית" לזכרו של חיים.

...באותם הימים, כשחיים היה צריך להוולד, התנאים בתל־יוסף לא היו נוחים ביותר ליולדות ופחות מזה הם היו נוחים בבית־החולים שנמצא בעין־חרוד שלמטה.

כמה פעמים הובלתי את חנה לבית־החולים ולאחר יום־יומיים היתה חוזרת בבושת־פנים, כי החובשת טענתה: „הקדמת קצת, הזדרזת!

זכורני, כשהלכתי בפעם האחרונה לאורווה לרתום זוג בהמות לשם הסעת חנה לבית־החולים, לא מצאתי אף רתמה. הדבר היה בשבת והעגלונים, כנראה, הסתירו את הרתמות לבל יקחו את בהמותיהם לנסיעות, כי על־כן גם הבהמה צריכה לנוח בשבת. רק רתמה אחת — של הזוג סעידה ולוטוס — נמצאה במקומה. רתמתי אותן ואחזתי ברסן להוציאן מהאורווה, אך הן לא זזו מהמקום. משכתים ומשכתים אבל כל מאמצי עלו בתוהו. הייתי מוכן למשוך את ידי מהן, אבל נזדמן חבר לאורווה והעיר לי כי רגלי הבהמות קשורות במנעול לעמוד, ואני לא שמתי לב לכך. רצתי כה וכה עד שהשגתי את המפתח. למחרת הודיעו למזכירות כי אין בבית־החולים מקום מתאים ליולדות ואם אנו רוצים כי חנה תלד שם, עלינו להעביר צריף מתאים. וש. ק. גר בימים ההם בצריף קטן וקל. ביקשתיו והוא עבר למקום אחר ואת צריפו פרקתי והעמסתיו על העגלה. על ידי עזר אחד העגלונים. הצטיידתי גם בכלי־עבודה שונים. יישרתי

חלקת אדמה ליד צריף־החולים והתחלתי לחבר את הקירות. כשעמדתי כמעט בגמר העבודה ניגשה החובשת ובישרתני כי נולד לי בן וכי עלי לרוץ לתל־יוסף ולהביא אתי פרימוס להרתיח המים, כי אין להם פרימוס מתוקן.

נולד לי בן...

תחילה רצתי מרחק־מה וחזרתי לעצמי על המלים שהשמיעה לי החובשת: „נולד לך בן, צריך להביא פרימוס"...

משום־מה רצתי על פני השדות ולא בדרך שלאורך הגלבוע, לאט־לאט שכחתי לשם־מה אני הולך. ידעתי רק כי צריך לרוץ. אגב ריצה התחלתי לפזם לי שירים מתוך הרגשת אושר מיוחדת ושמחה עמוקה. והשירים — מאין באו אלי? דומני שלא שמעתים אף פעם מאיש, והם נוצרו אגב ריצה. כך הגעתי לשטח הביצות, הרחוק למדי מתל־יוסף. שקעתי בבוץ ולקצב השירה הייתי מדלג ומקפץ ממקום למקום שנראה לי יבש. שקע היום. דמדומים אפלוליים. קרני־השמש האחרונות נשקפו לי מתוך שלוליות הביצה. הדממה שהשתלטה והלכה אפפתני כולי. הכל התמזג אצלי לאושר גדול. הגלבוע בלבד היה עד לשמחתי ועל־כן לא התביישתי ואני שרתי וקפצתי. מבל הרגש בדבר התקרבתי למשק.

אורותיה של האורווה הארוכה הזכירו לי את ענין הפרימוס. העגלונים שנמצאו אותה שעה באורווה צחקו לשמע בקשתי... פרימוס! הם גם צחקו על פני שהיו מכוסים בוץ ועל בגדי ונעלי שהיו רטובים ומלוכלכים.

„הביטו וראו את ה„בעל־שמחה..."

ואת הפרימוס הביאו.

* * *

עברו עשרים ושלוש שנים (וליתר דיוק: חסר שבוע ימים).

אותה שבת הייתי אצל אחי בעין־שמר. מהודעות הראדיו בצהרים נודע לי על חיפושים בתל־יוסף ועל רצח הודי... ובדרכים עוצר.

מיד לאחר זה נסיתי פעמיים להתחמק מ„הפיקוח" של אחי וגיסתי ולהגיע ברגל דרך ההרים הביתה. אבל הם הדביקוני בדרכי והחזירוני למשק. רק לפנות ערב יצאתי עם מוכתר המקום לפתח ואדי־ערה והמוכתר ביקש את קצין המשמר לקחתני באוטו הנוסע בכיוון לתל־יוסף. אותן השעות שחכיתי לאוטו וכן בשעת הנסיעה הטרידוני מחשבות נוגות... „חיים, חיים!" המחשבה עליו ניקרה במוחי ללא־הרף... „ולמה דוקא חיים? ...הרי מאות יהודים בתל־יוסף... והרי רציתי לטלפן לו כי יבוא לשבת לעין־שמר. למה לא עשיתי זאת?... לא! אין זה חיים..." החשיך כשעליתי לאוטו המשוריין. הקצין שדיבר אלי גרמנית אמר לי שהוא נוסע בכיוון לתל־יוסף. באוטו ישבו חמישה חיילים מזויינים. האוטו נסע במהירות, כעשרים דקות. הרגשתי כי אני מתקרב למטרה. רציתי לבחון את עצמי האם רק בגלל הדאגה לחיים אני אץ כה הביתה, או בגלל דאגתי למשק, לחברים. לא פיקפקתי כלל כי לו חיים היה נמצא אתי בעין־שמר, היינו גם אז יוצאים יחד לדרך, על אף כל הקשיים.

פתאום נעצר האוטו. שיירה של מכוניות אצה לקראתנו. לאורם הקלוש של הפנסים אפשר היה להבחין בצעירים יהודיים חוורי־פנים ועייפים שעמדו במכוניות. השיירה עברה בטיסה. הקצין אמר משהו לנהג והאוטו שלנו חזר להדביק את השיירה. האוטו נסע מהר ובנסיעתו התנגש באוטו צבאי אחר וזרק אותו מרחק מטרים אחדים מעבר לתעלת הכביש. נעצרנו. כל נוסעי האוטו שלנו יצאו בשלום. החיילים כאילו לפי סדר אמרו בזה אחר זה: We are lucky („לנו יש מזל"), לא אדע מה קרה לאנשים שנסעו באוטו שהתהפך. גם החיילים שנסעו אתי לא התענינו בגורל האנשים של האוטו ההוא.

המקרה הזה עכבנו שעה יתרה. אני הבטתי לעבר הרי אפרים הלוטים באפלה. הייתי אדיש לכל המאורע שאירע לנו בדרך, אבל הרגשתי: איני יכול להגיד לעצמי אותן מלים ספורות: „יש לנו מזל".

„חיים יקירי! למה היית כה נאמן?" — דיברתי לעצמי.

„אבל מנין לך כי חיים נהרג? למה דוקא חיים?" — — —
„למה? — הן תמיד דיבר, כי לא יתן את עצמו בידיהם". ושוב
— „אבל הן לא היתה כל התנגדות מאורגנת; האם היה זה
מקרה פאטאלי?".

לא הבחנתי כלל כשהאוטו שינה את הכיוון מזרחה ונסע בדרך לתל־יוסף. הייתי תוהה מסביבי. החיילים נראו לי נרגזים. רציתי לשאול דבר אבל מישהו עיכב בעדי.

ושוב הוכחתי לעצמי: „הרי רצית שיהיה **כזה**; הרי חינכת אותו ברוחך; למה חשבת רק על עצמך בלבד ולא על חייו הוא? — — — אבל הן לא קרה דבר. חיים חי, הוא במעצר יחד עם כל החברים. הוא ודאי נהג כאשר נצטוו כולם. הן בעל־משמעת הוא".

„ולמה הנך מייסר את עצמך כשאין אתה יודע כלל כי הוא הוא שנפל חלל? מוטב שתפסיק הרהוריך. הן עוד מעט תגיע הביתה ותיווכח כי אין כל יסוד לחששותיך".

האוטו התקרב לעפולה, כשעברנו את העיירה המוארת ששקקה זוגות מטיילים ונוער עולז ברחובות הוקל לי. הראיתי לנהג את הדרך בה יסע. עתה הרגשתי את עצמי כמו בבית. הגלבוע לימיני. הר זה הרובץ לאורך העמק והעמוס משא דורות ומאורעות מסתכל בי בשעה זו ושקוע בשתיקתו.

החיילים כנראה נרדמו. הקצין שישב על־יד הנהג הוריד אף הוא את ראשו כמנמנם. רק אני עמדתי על רגלי ואמצתי את כל הווייתי לקראת בשורה... הסתובבתי. ידי נגעה בתת־מקלע עזוב ליד חייל ששקע בתרדמה. „אחוז בו ושים קץ לאלה הנמצאים בתוך האוטו!" שמעתי קול. — — — ידי נגעה בבריח. נתמתחתי. „משוגע, מה אתה עושה?... אבל הם הרגו את חיים... מטורף! מאין לך כי חיים הוא שנפל?... אבל מאי נפקא־מינה... וכי מה יש לך להפסיד!"

„אבל הן לא יתכן בשום אופן כי חיים איננו עוד בחיים".

„ולמה מגיע לי כדבר הזה? מה אשמתי? ומה אשמת חיים שלי?"

האוטו נעצר ליד הכביש העולה לתל־יוסף. קפצתי מהאוטו והתחלתי לרוץ. רק אחרי עברי כמה מטרים הרגשתי שירדתי מהכביש ונטיתי שמאלה. רציתי לשוב לנטות לכביש ומשום־מה לא יכולתי. נמשכתי לתעלה, ועל שפתה הרגשתי כי הנני נופל.

כרעתי על ברכי ונשענתי בידי על האדמה. הרגשתי כי הנה עוד מעט וארבץ כולי עליה. בכוח ההכרה התעוררתי וקמתי. „מה אתי? מה קרה לי?" רצתי איזה צעדים קדימה ונפלתי שוב. הפעם ידעתי כי חיים איננו.

קמתי לאט. אפלה ושקט סביבי. לפני דרך קצרה הביתה. הלכתי לאטי. עוד מעט ואני בתוך המשק. אבל מוזר מאוד: בכל בתי המשק אין אור מלבד חדר המזכירות וחדרי.

„ולמה בחדרי בלבד יאיר אור?"

כשעברתי את מפתן חדרי ראיתי את חנה מסתכלת בי בשקט. רינה שכבה במיטה ונראתה כאילו היתה ישנה. היא פקחה את עיניה וקראה בקול לאה: אוי, אבא בא! — נדמה היה לי שהיא עצמה שוב את עיניה. רגע נצנצה תקוה בלב: חששותי — לא היה להם יסוד נשלום לכל בני־ביתי. שאלתי לשלום הנוכחים בחדר ורק אח"כ לשלומו של חיים. כשחנה סיפרה לי כי חיים נפצע ונלקח לבית־החולים והיא אינה יודעת כלל על איש שנהרג בתל־יוסף הבינותי כי הסתירו בפניה את האסון...

יהודה! תסלח לי כי עדיין לא זזתי מן העמוד הראשון של החוברת „העליה השלישית", אותה הקדשת לזכרו של חיים. גם את מכתבך אלי טרם קראתי. ההקדשה בחוברת עוררה בי מחשבות רבות על חיי העליה השלישית. חבל שההיסטוריה שלה לא נשלמה עדיין...

ישראל חרודי

חיים חרודי ז״ל

ישראל חרודי, (סולקו שמוץ) היה מראשוני החלוצים שעלו לארץ מתוך שורות השומר־הצעירבשנות ה־20 והתישב בתל־יוסף.
חיים נולד בשנת 1923 בעין־ חרוד, בן להורים חנה וישראל חרודי, שניהם מעיירתנו זברז׳, שניהם מהחלוצים הראשונים

חיים חרודי ז״ל

שלנו, חיים היה מפעילי ההגנה במקום, אחד הראשונים לדור הממשיכים.

זה היה ביום 29 ביוני 1946 „בשבת השחורה". יד זדונית היתה זאת שירתה בו את כדור המות, כאשר התנגד למסור את נשקנו הטהור לידי עלובים בריטיים שרצו לגזול אותו מידנו.

לזכרה של חנה היקרה

שיכלנו זה עתה את חנה. היא נעקרה ללא עת מן הנוף החברתי והשאירה כאב כבד בלב ידידיה, מכריה ובני משפחתה, כאב אפוף זכרונות רבים על הליכותיה, יחסה לזולת שכולו מלבב, מעודד ומעורר תקווה לחיים חברתיים תקינים, שיש בהם חזון של שותפות ואחריות הדדית.

מעל קברה הרענן צופה אני את תחנות החיים שלה בתנועת החלוץ בעיר זברזש שבפולניה, בהכשרה ובמשך שנות חייה בארץ. מוצאה מבית יהודי מסורתי ספוג ציונות, שהטביע את חותמו על ארחות חייה, כי הבית בו גדלה היה בית־ועד לפעילי תנועת החלוץ. שם נרקמו חלומותיהם של הצעירים שנמנו עם תנועת „החלוץ" על בנין מולדת ועל חיים קבוצתיים.

בשנת 1938 עלתה חנה ארצה. בימים ההם רבתה המתיחות ברחוב היהודי. האוכלוסיה הפולנית הרוויה אנטישמיות הוכיחה כי אין עוד עתיד ליהודי בפולין. העיניים והתקווה הופנו ארצה, אך שערי הארץ היו נעולים למחצה בפני העליה החלוצית.

אנשי החלוץ חיפשו אז דרכים, מוצא מן המשבר. השיחות, אותן ריכזה חנה, היו ממושכות. תמיד מצאה את הניב המתאים לביטוי מחשבה, ערגה ורעיון, שהציר המרכזי שלהם היה חיי הגשמה בארץ.

ובעלותה ארצה נמצאו דואגים לה, שרצו לסייע לה להסתדר, כדי שתמשיך לחיות את חייה בעיר, חיים קלים יותר, אך חנה דחתה בעדינות את העזרה המוצעת באמרה: „כל ימי חלמתי על חיים קבוצתיים והטפתי לצורת חיים כזאת, כלום אתכחש לדברי ולמאווי?" וחוט השני של החלוצות, ששזירתו התחילה עוד בעיר זברזש, נמשך ונמשך.

כאדם מגשים, שעמד במבחנים רבים, נחלצה חנה לשלי־
חויות התנועה, אותן מילאה בעדינות ובאחריות רבה. היא
היתה בקיאה בהווי החברתי, לכן יכלה לעמוד בפני משברים.
והיו כאלה, גם אם איש לא הרגיש בהם.

חנה כרמי ז״ל

את משפחתה חינכה חנה ברוח הערכים התנועתיים, ברוך אמהי אותו ספגה בבית הוריה, אך ללא פשרות. היא הוכיחה שלא תיתכן נאמנות למחצה ושכנעה את הזולת בנוכחות דרכה והקרינה עליו ממעין הרעיונות שלה.

זאת היתה דמותה של חנה, דמות של חברה, אם, אחות, שכולנו התפארנו והתברכנו בה, והנה בדמי ימיה נעקרה חנה מאתנו, נעקר עץ הפרי שהיה שתול על מים רבים והניב פרי מבורך, אהבה וצל לכל החוסים בו.

זכרה לא ימוש לנצח.

יוסף בלאושטיין

אמא

אמא.

היית — וישנך.

ועל כן קשה לומר דבר על דמותך. הוויתך שלך, הליכותיך, נשמתך, שזורות בכל, חסרות לכל. ובאשר אעשה, או אומר דבר, נדמה שהנה תשובי מאי־שם, תהיי עמנו שוב.

לספר עליך, אמאלה? לחשוב עליך, יקירה? האיך ייתכן הדבר? איני משלימה עם האמת האיומה הזאת, שלא אראך יותר, ומה נוראה אמת זו.

עד כמה חשה אני עתה את התהומיות, את הריקנות, את הלוע הענקי העומד לבלעני לתוכו. נתרוקן עולמי מתוכנו, ניטלה מנו שמחתו. והאיך אמצא בדברים שמחה וטעם, ואת אינך עמי?

אך מדוע? בעמקי מעמקים האמנתי כל העת שקיים איזה צדק עליון, אשר לא יתן שייקרך הדבר, והרי כה חפצת לחיות, כה חדורת תקווה ורצון־חיים היית, ואותם ידעת להעניק לכולנו עד הרגע האחרון.

זכורתני אותו יום מר, אותו יום אשר יהא חרות בזכרוני לעד, עת ברגעיך הקשים ביותר נטלתנו אחד, אחד, אימצת אותנו אל לבך ונשקת לנו כאילו חשת, אף בכאבך הגדול וביסוריך האיומים, שזוהי לך הפעם האחרונה. חפצת להיות לנו אם עד הסוף, והיית. על כן כה קשה לתאר את ההמשך, ויהא זה כל המשך שהוא, בלעדיך.

אמא׳לה, רוצה אני שיהיה טוב, ולמרות הכל עדיין מאמינה אני שהעולם הוא טוב ביסודו. גם זאת קיבלתי ממך, ועל פי ערכים אלה מנסה אני לחיות. ידעת לחיות איך ובמה

למצוא טעם בחיים, ידעת לאהוב את החיים ולראות תמיד ובכל את היפה והטוב. כזאת היית וכזאת אף רוצה אני להיות. וברגעים קשים אלה אדע לשאוב ממך את הכח להמשיך — כי בעמקי לבי שומעת אני את קולך הקורא לי לחיים, להמשך.

היי שלום אמא׳לה, ודעי, כי באשר אמצא, תמיד הנך עמי. חיוכך הטוב, ידך המלפטת וצלילי דבריך כחלק בלתי נפרד הם ממני, אנו נלך בדרכנו הארוכה עד הגיענו אליך.

בתך האוהבת

רותי.

18.3.83

למשה שלום רב!

אני תקוה שקבלת את המכתב ששלחתי אליך. אם כן, לעצם הענין, זה עתה השגתי את החומר הדרוש על זמן שהותו של אבא במשק.

ומיד שולחת אליך. אני מקוה שעד ההדפסה תספיק לערוך את החומר ולהגישו לספר, ולך נתונה התודה.

ד"ש חמה מאמא!
שלום!

חוהל'ה

יוסף קרני ז״ל

קרית ענבים

כן, השורה מתדלדלת. עוד חבר אבד לנו ואיננו. עוד מקרה מות שבחטיפה.

קם חבר לעבודת יומו, יוצא לכביש לחכות למכונית שתאסוף אותו לנסיעתו העירה לרגל תפקיד והנה כורע, נופל וכבר מוטל ללא רוח חיים. גמר את תפקידו ושבק חיים לכל חי.

אכזרית מאוד יד הגורל ואין במה לנחם ולהתנחם.

בסקרי את תקופת הזמן שחי אתנו יוסף זה 25 שנה, כשאני מעביר לפני עיני את הדרך המשותפת הארוכה — הננו מוצאים אותו נאמן לעבודתו ולתפקידו. חבר מסור לחברה אשר את חנוכו לקראת החיים האלה קבל עוד בשחר ילדותו בעיירה זברז׳ בגליציה, בחיים הציוניים התוססים, בתנועת נוער, אחת מאותן העיירות שספקו את החומר החלוצי אשר בנה את התנועה הקיבוצית בישראל.

יוסף התמסר בכל לבו לחיים אלה. ידו היתה בכל. חבר אשר לא זקוק היה לחבלי קליטה בעבודה במשק. זה בא לו בנקל. ניחון בתבונת כפיים. בכל מקום שעבד — הוכיח את יכלתו.

תוסס היה באופיו. הוא לא השלים עם תופעות אשר לא היו לפעמים לפי רוחו. לפני שנים, — בעת שעזב עם משפחתו את המקום והסתדר בצורת חיים פרטיים, הרגיש עד מהרה כי מקומו לא שם, וחזר במהרה אלינו, אל הבית הקבוע שלו.

יוסף למרות המקצוע הקבוע שלו — התנסה בהרבה עבודות במשק. גם בתור נהג. גם כשהתגיס בעיצומם של מאורעות 1936 לעבוד בשדה בקוביבה, גם בפחחיה שהקים במו ידיו וספק את כל עבודות במשק. צמא היה לראות את המפעל משתזר בין יתר המפעלים העוסקים גם בעבודות חול.

ובזמן האחרון, בעת שלקח עליו את התפקיד לרכז את עניני התעשיה הרגשנו כולנו כי צמחו לו כנפיים. מתכנן את העבודה, עובד ללא ליאות. יום יום בעיר ובערבים במגעיו ההדו־קים עם עובדי המזכירות. ותכניות רבות היו לפניו — עליהן דבר בהזדמנויות שונות.

וראינו את יוסף המוכן תמיד לעזור לחבר. תמיד אזנו היתה כרויה לבקשת חבר לבא לעזרתו לפי שידו משגת.

ראינו גם את יוסף ראש המשפחה הדואג דאגה אבהית לבני משפחתו שלו, לא מעט יצא לי לשמוע מפיו את דאגתו לבית, לחנה ולבנותיהם היקרות. כמה רויה היה שופע בעת שלווה את גידולן וחינוכן של בנותיו.

ואנו ידענו — כי רק מרצו הרב החזיקו על רגליו. ידענו — כי בגופו מקוננות מחלות. יוסף לא נכנע ליסוריו. תמיד בטוח היה, כי יתגבר על מכאוביו.

בעמדנו על קברך הפתוח שבורים ורצוצים, בהרגשת אין אונים מול יד הגורל האכזרי — הננו רוצים להשמיע לחנה ולבנותיך, כי החברה תדאג לפי מיטב יכלתה להקל על המשך חינוכן וגידולן של בנותיך, נשתדל לסייע להן, בכדי שתוכלנה לתפוס את מקומן בחברה ואתן תהיינה מצבה חיה לקשריו עם המקום ולשנות חייו אשר הופסקו. באופן כה אכזרי.

תהי נשמתך צרורה בצרור החיים בין בוני נקודתנו.
יהי זכרך ברוך.

שמואל נרדי

שלום פוטשניק ז"ל

מילידי זברז', חלוץ משנות השלושים, איש קרית ענבים,

נפל בדרך לירושלים בזמן המצור בתש"ח — 1948

אשריך ישראל מי כמוך
עם נושע בה' מגן עזרך
ואשר חרב גאותך ויכחשו אויביך לך
ואתה על במותינו תדרך

(דברים ל"ד)

מלחמות ישראל

במלחמות ישראל
כל שבטי העם
כל עם ישראל
נלחם וזב דם

במלחמות ישראל
כל בן ובת
כולם התלכדו
סביב מולדת ישראל
אשריך ישראל...

מול האויב בשער עמדה
כל קהלת יעקב
כל בית חומה
כל עיר מצדה

ראובן בראש השבט
שמעון הלך אחריו

לוי לא הסס נגד צריו
יהודה כאריה, לו רב

יששכר מתענך ובית שאן
זבולון מנהלל ושמרון
דן מצרעה ואשתאול
נפתלי מבית שמש ואילון
ובני יוסף חרפו נפשם
אפרים ומנשה בעדם ושניהם
בני גד ממזרח נתנו דמם
אשר, ממבצר דור, מאודם

אשריך ישראל...

כך לחמו בני יעקב
נגד צריו נתנו דמם
לחמו בחרף נפש רב
שבטי העם

אשריך ישראל...

דור רודף דור
לאבות גבורים
אש אבות מהבהבת
הבנים ברבים

וידע האויב
ויזכור זה לעד
כי גחלת האבות
לא לשוא נועד

להבת הדורות
מקדשת הדם
גחלת האבות
מקדמת העם

אשריך ישראל...

ופעם יסופר מדור לדור
איך לחמו בנינו, בן אמיץ וגיבור
איך גבר, נקם, לחם ונצח
והדביר עצמת צר

כי אז תתעורר מחדש הגבורה
והדור החדש ייזכר בתהילה
ויחזור ויתאזר בכח התמורה
שירש וגשר העתיד לעברה

אשריך ישראל...

ובמלחמת „שלום הגליל"
הצפון שהיה בעליל
מלא חרדה ואימה
החלוש והנץ התאחדו לאומה

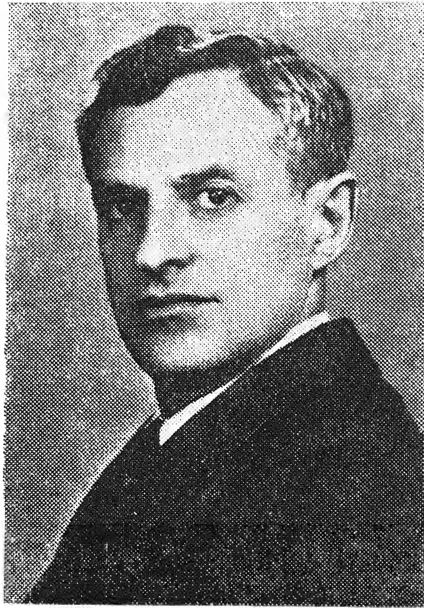
האומה ששפכה את דמה
במשך שנים ללא צמא
עלתה ללבנון לשחרר
את העם והצפון מדרדור

כך לחמו בניו בחריפות ובנאמנות
ונתן את דמו בית ישראל
את הקדושים של בניו, מחדש
על מזבח החופש וגאולתו

אשריך ישראל...

תל־אביב, ג׳ בשבט תשמ״ג 17.1.1983.

משה זומרשטין

צבי סגל ז"ל

משה זומרשטיין, עו"ד

יו"ר ארגון יוצאי זברז' והסביבה

צבי סגל ז"ל

בן גדול למשפחה יהודית, שכל חייו הקדיש לחנוך בניה לחיים לאומיים. בימים שהגיע הרעיון הציוני לעיירה זברז', היה צבי בין הראשונים שנשאו את לפיד ההתעוררות הלאומית. הוא עוזב את ספסל הלימודים בישיבה החסידית ואת משפחתו האדוקה והוא מתמסר למחנה הגדול של החולמים והלוחמים בעד הרעיון הציוני. מאז היה לאישיות רבת־המעשים בשדה העבודה הלאומית כמנהיג התנועה הציונית והסוציאליסטית „התאחדות פועלי ציון" בעיר וכמורה ומחנך בבית הספר „חנוך" בזברז'. הוא מגדל ומחנך דור צעיר עברי המתכונן לעליה ארצה. היה איש שיחה, נעים הליכות ואהוב על הבריות. היה נעים לשוחח עמו, התמצא בכל והשיחות שקיימו עמו בשותפות מעשה במפלגה, בעיר, השאירו תמיד טעם של איש נעים הליכות ואהוב על הבריות.

הוא היה בין המארגנים רשת חנוך העברי בוואלין, וביחוד בעיר שומסק, שם חנך דור שלם.

עלה ארצה אחרי השואה, שבור ורצוץ, לאחר שעלה בידו להציל את בתו היחידה אניטה וייט, וגם אשתו דבורה סגל ניצלה, אך אבדו את בנם היחיד, אהרן ז"ל, שנפל בזמן השואה בשנת 1943.

לאחר המלחמה התעכב בגרמניה, שם היה בין מארגני התנועה „פועלי ציון — צ. ס. ומזכירה הארצי שלה. 1947 היה מנהל מחלקת התרבות שע"י הועד המרכזי של שארית הפליטה במינכן, והשתתף גם באותה השנה בקונגרס הציוני הראשון בבזל אחרי המלחמה.

היה איש כן, דובר אמת, ורכש אימון כל מי שהכירו, צנוע ואחראי ונוח לבריות, ביחוד הרגשנו אנו, אנשי זברז' את החברות וקשרי הידידות עמו, מבטו הנמרץ והחיוך הטוב על פניו, היה קשור תמיד למשאלות חבריו וידידיו.

כשהגיע לארץ, השתלב בה, ושבע נחת מעצם היותו במולדת, אליה שאף כל ימי חייו ועבד עד ליציאתו לגימלאות בחברת „הסנה", המרכז, בתל־אביב.

דבר כל הזמן על הוצאת ספר „יזכור" שיש להוציאו מטעם יוצאי זברז', אך מפאת מחלתו ומחלתה הקשה של אשתו, לא יכול היה לקדם מפעל זה.

אני זוכר איך הם שמחו לקדם את חגיגת הבר־מצוה של נכדם אהרן, בנם של אניטה וד"ר סידני ווייט מארצות הברית. ולשמחתם לא היה גבול.

לצערינו הרב הלך גם באופן פתאומי לעולמו, בעלה של פנינה, ד"ר סידני ווייט באפריל 1982 שנשא את שמו בעברית ישעיהו בן פייבל ווייט ז"ל.

במותם של צבי ודבורה סגל הלכו לעולמם חברים יקרים לעדה שלנו מזברז' והם יישארו בזכרוננו עד עולם.

משה הינדס ז״ל

מעשיו של אדם הם זכרונו, ומהם עולה דמותו ופעלו.

מראשוני הפעילים בהתעוררות התנועה הלאומית ואחד מפעילי התנועה הלאומית ואחד מבוני התנועה הציונית הסו־ציאליסטית „הפועל־הצעיר״ ואח״כ התאחדות פועלי־ציון, בעיר.

תרם לקרנות הלאומיות ביד רחבה ומשך אחרים למחנה החולמים והלוחמים ולעליה לישראל.

עד רגעו האחרון היה אישיות רבת מעשים בשדה העבודה הלאומית ואיש שיחה נעים ונוח לבריות.

הוא עלה ארצה אחרי השואה, כאשר במאמצים בלתי אנושיים עלה בידו בסכנת נפשות ממש להציל שתי בנותיו מרילה וסטלה הגרות כעת בישראל יחד עם משפחותיהן.

התלהב מהארץ ושבע נחת מילדיו ונכדיו ומעצם היותו בארץ אליה שאף כל ימי חייו.

כאב את התפלגות בתנועה הפועלית בארץ.

הוא נסע לארגנטינה לבקר את אחיו זלמן ורצה לפעול למען הספר „יזכור״ לקדושי זבר׳ז, אך חלה בינתיים, חזר לארץ והעלים את מכאוביו.

במותו הלך חבר יקר, בעל לב יהודי חם, ושמו ישאר חרות בזכרונם של כל חבריו ואנשי זבר׳ז שאהבוהו.

יהי זכרו לעד !

משה זומרשטיין

מיכאל רייס, יליד זברז' (כעת בקורסיקה, צרפת) ליד החורשה שהוקדשה על אדמת קק"ל,
לזכר הוריו שנספו בזברז'

רשימת אזרחי ישראל, מיוצאי העיר זברז' והסביבה, ז"ל

שנפטרו עד תאריך הדפסת ספר „יזכור" זה, בישראל

1. אהרוני שמואל, זכרון־יעקב.
2. ברלס לינה — חיפה.
3. ד"ר בריפר שמואל — תל־אביב.
4. בריפר פנינה — תל־אביב.
5. ד"ר ברגלס מנחם — גבעתיים.
6. ברגלס רלה — גבעתיים.
7. ביברשטיין אסתר — חיפה.
8. גור מרגוט — חיפה.
9. גולדשטיין ליפא — יפו.
10. הורנשטיין טובה — רמת־גן.
11. הינדס משה — גבעתיים.
12. הלפרן שמעון — חיפה.
13. הלפרן שושנה — חיפה.
14. הלפרן סטפה — נס־ציונה.
15. הולליס סופיה — גבעתיים.
16. הינדס יצחק — אור־עקיבא.
17. וינזפט איתמר — טבעון.
18. וינזפט ליפא — חיפה.
19. וינזפט בשה — חיפה.
20. ויהרויך קלרה — חיפה.
21. וייט סידניי.
22. זינגר דוד — תל־אביב.

23. זינגר איתמר — תל־אביב.
24. זיידנורג גבריאל — חיפה.
25. חרודי ישראל — תל־יוסף.
26. חרודי חיים — תל־יוסף.
27. חרודי בנו — עין־שמר.
28. טננבוים דב — הרצליה.
29. ירצובר יוסף — יפו.
30. ירצובר חוה — רמת־גן.
31. ימפולר מאיר — תל־אביב.
32. יוליוסבורגר בועז — חיפה.
33. כרמי חנה — משמרות.
34. כץ ישראל — חיפה.
35. לנדסברג רישה — תל־אביב.
36. לנדאו משה גבעתיים.
37. ד"ר לנדאו לודויג — גבעתיים.
38. לנדאו איגנץ — גבעתיים.
39. לויטס נתן — תל־אביב.
40. ליפא אריה — תל־יוסף.
41. ליפא יוסף — תל־אביב.
42. נוסבוים ליאון.
43. סטרוסולר יהושע — תל־אביב.
44. סגל דבורה — גבעתיים.
45. סגל צבי — גבעתיים.
46. סגל אליעזר — תל־אביב.
47. סגל יעקב — חיפה.
48. פדר ליאון — רמת־גן.
49. פולק הדסה — גבעתיים.
50. פוטשניק שלום — קרית־ענבים.
51. פוטשניק יהושע — רמתיים.
52. פליישמן זלמן אהרן — תל־אביב.

53. פלדמן אברהם — רחובות.
54. פליישפרב משה — תל־אביב.
55. קלמן גוסטה — פתח־תקוה.
56. קרני יוסף — קרית־ענבים.
57. קריסטל אסתר — רמת־גן.
58. קלר משה — פתח־תקוה.
59. קוצביצקי פלה — קרית מוצקין.
60. קליש יהודה — טירה.
61. רקר יעקב — פתח־תקוה.
62. רקר אסתר — פתח־תקוה.
63. שטרנברג משה — בת־ים.
64. שוואם עדנה — ק. תל־עמל.
65. שליט שלום — כפר־סבא.
66. שיין ישראל —יפו.
67. שיין נתן — יפו.
68. שפרנסקי אדם — חיפה.
69. שפרנסקי שיינה — חיפה.
70. שטריקר צילה — תל־אביב.
71. שפינדל יצחק — רמת־גן.
72. שפייזר יוסף — תל־אביב.
73. שרלג משה — חיפה.
74. שפרלינג מיכאל — חיפה.

קדיש

יתגדל ויתקדש שמיה רבא. בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה, בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן:

יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא:

יתברך, וישתבח, ויתפאר, ויתרומם, ויתנשא, ויתהדר, ויתעלה ויתהלל, שמיה דקודשא, בריך הוא. לעילא מן כל בירכתא ושירתא תושבחתא ונחמתא, דאמירן בעלמא, ואמרו אמן:

יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן:

עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל, ואמרו אמן:

רשימת יוצאי זברז׳ החיים בישראל

1. אביגדורי רבקה שד׳ אום 94 חיפה.
2. אפרון פפה בכורי העתים 11 תל־אביב.
3. אשכנזי מינה ויצמן 41 גבעתיים.
4. אשכנזי מאיר רח׳ כג 9 רמלה.
5. באו רבקה רח׳ גהה 12 גבעתיים.
6. בוגייסקי פרידה רח׳ בארי 41 תל־אביב.
7. בורשטין הלה רח׳ הלל 22 חיפה.
8. ביברשטין ינקה רח׳ מסדה 15 חיפה.
9. בלושטין יוסף רח׳ חניתה 33 חיפה.
10. בלין יהודה רח׳ בן עמי 1 כפר אתא.
11. בלס מרים רח׳ הבנים 12 רמת־גן.
12. ברד יחזקאל רח׳ כפר סלמה 35 תל־אביב.
13. ברגר משה רח׳ עממי 48 חולון.
14. עו״ד ברלס חנוך רח׳ דה וינצ׳י 5 חיפה.
15. ברלס רגינה חיפה.
16. גוסטמן פאולה רח׳ אלנבי 144 חיפה.
17. עו״ד גור משה רח׳ מרגלית 63 חיפה.
18. גזינסקי מרים רח׳ ותיקים 6 נשר.
19. גזית שרה קיבוץ עין המפרץ.
20. גרין יסי רח׳ נוסבאום 4 בני־ברק.
21. דובינר משה קבוץ מזרע דאר עפולה.
22. דורפמן סבינה רח׳ השופטים 37 קרית מוצקין.
23. דרטל אשר רח׳ שביל המודיעין 12 ק. מוצקין.
24. דינר מנשה רח׳ ההסתדרות 10 כפר סבא.

25. הלפרין ישעיהו זלצר אברהם בנימינה.
26. המר בנימין רח׳ ריבלין 4 נתניה.
27. וגרייך הרצל דרך השלום 37 גבעתיים.
28. ויהרויך משה רח׳ רוקח קרית מוצקין.
28. וינזפט אברהם רח׳ המעפילים 12 חיפה.
30. וקסלר בלה, וקסלר יצחק רח׳ יצחק שדה 27 חיפה.
31. הורוביץ רחל רח׳ עין גדי 3 תל־אביב.
32. ורבר קלרה משמר הירדן 35 שכון דן תל־אביב.
33. עו״ד זומרשטין משה דה האז 26 תל־אביב.
34. זינגר שפרה קהילת ורשה 42 הדר יוסף.
35. זיידנברג סטלה רח׳ עב 20 קרית חיים.
36. זלצר שושנה רח׳ שנקין 50 גבעתיים.
37. ד״ר זרקובר רודלף טרומפלדור 19 רחובות.
38. טננבום מלכה רח׳ חדרה 7 תל־אביב.
39. טננבוים גטקה ויצמן 28 חולון.
40. יוליסבורגר צפורה רח׳ אהבת ציון 17 ק. ים.
41. יקובוביץ רחל רח׳ אלרוזורוב 46 חיפה.
42. כהן שרה וצבי רח׳ מסדה 26 חיפה.
43. כהנא שלמה רח׳ גאולה 29 חיפה.
44. כץ ברל רח׳ יוספטל 21 קרית ים.
45. כץ ישראל רח׳ ויצמן 56 קרית מוצקין.
46. כרמי נחמן קב׳ משמרות ע״י פרדס חנה.
47. ליפא ציפורה רח׳ פרישמן 35 תל־אביב.
48. לנדסברג גרשון רח׳ המומחים 5 רמת־השרון.
49. לנדסברג סני רח׳ בני אפרים 219 תל־אביב.
50. לקשטין גינה רח׳ אוסישקין 68 תל־אביב.
51. מיק שושנה רח׳ בית אל 4 חיפה.
52. מנדל זוסיה רח׳ הבנים 7 רמת־גן.
53. נויהוז אלזה רח׳ שנקר 5 חולון.
54. נוסבוים ישראל רח׳ עב 43 קרית־חיים.

55. סוסמן ישראל רח׳ הרואה 103 רמת־גן.
56. סטל שרה רח׳ מסדה 45 חיפה.
57. פולק יצחק רח׳ חנקין 20 חולון.
58. פיירשטין מרים רח׳ הרצל 70 רעננה.
59. פינק אידה רח׳ שומרון 5 חולון.
60. פישמן טרודה רח׳ וילסון 9 תל־אביב.
61. פלדמן אהרון רח׳ כדבו 29 רחובות.
62. פלשנר זניה רח׳ מצולות ים 8 גבעתיים.
63. פרוינד מינה רח׳ ז׳בוטינסקי 5 חולון.
64. פרידמן מרים רח׳ הרצוג 2 רמת־גן.
65. פרשט אהרון רח׳ התחיה 12/9 רמת יוסף ת״א.
66. צימרינג שמואל רח׳ הבנים 1/4 פרדס חנה.
67. קיבץ מיכאל שכון בן ציון 8/17 נתניה.
68. קליין ירחמיאל רח׳ ההסתדרות 12 פתח־תקוה.
69. קלר רח׳ בית לחם 53 חיפה.
70. קלר מנדל רח׳ רש״י 18 ראשון לציון.
71. קסירר פנינה רח׳ כלניות 10 חיפה.
72. רוזנברג זלמן רח׳ חשמל 6 תל־אביב.
73. רוטמן ישעיהו רח׳ בית אל 9 חיפה.
74. רוניס דוד רח׳ הגבורים 54 חדרה.
75. רחל רבקה רח׳ 29 נובמבר 8 חדרה.
76. רמון יהושע קבוץ גבע.
77. שבדרון משה רח׳ בית אל 23 חיפה.
78. שטיינברג אברהם רח׳ גדוד העברי רמלה.
79. שטריקר יעקב רח׳ אינשטיין 61 תל־אביב.
80. שטריקר מנחם רח׳ שמעוני 11 תל־אביב.
81. שטרנברג מנחם רח׳ ששת הימים 32 בת־ים.
82. שטרנברג שלמה רח׳ חשמונאים 50 בת־ים.
83. שמוקלר אסתר רח׳ הגבורים 25/10 חיפה.
84. שניי צבי רח׳ יד לבנים 4 פתח־תקוה.

85. שפיצר קלרה רח' שומרון 10 חיפה.
86. שפרלינג מיכל רח' מאירוביץ 3 נתניה.
87. שרלג יוסף רח' בכורים 28 חיפה.
88. שרלג פנינה רח' גדנה 2 חיפה.
89. שרלג מורדכי רח' הגליל 48 חיפה.

* * *

כנזכר בספר זה, התארגנו אנשי בני העיר שלנו, ותיקים וחדשים שהגיעו ארצה אחרי מלחמת ההשמדה, בארגון יוצאי זברז׳ והסביבה, ומשימתנו ומגמתנו היו לאחדם למען יוכל לתת יד לאלה שהגיעו ולסדרם בעבודה.

אנשי זברז׳ הסתדרו כולם בעבודה ונקלטו יפה, ודאגנו לכתחילה לקדש ולהנציח את שמותיהם של אלה מיקירנו, שנפלו על מזבח העם בזמן השמד בעיר זברז׳ ובסביבה.

התכנסנו לאזכרות שנתיות שנתקיימו מידי שנה בשנה, פעם בתל־אביב ופעם בחיפה, ולקחו בהם חלק גדול מאנשינו.

בתמונות דלהלן תראו את השתתפותנו באזכרות אחדות, מהן, תתרשמו על חלקנו בהן. עמודים אלה יעידו על פעולותנו בשטח זה.

* * *

קבוצת יוצאי זברז׳, בארגנטינה

ביער הקדושים. אסיפת ההתיחדות עם קדושי פולין. למטה עשרות רבות של יוצאי זבז׳.
רבים מהם כבר אינם בחיים

יער הקדושים, באסיפת ההתיחדות לקדושי פולין. נשיאות האסיפה: נואם הרב נורוק.
יושבים: ד"ר יעקב צור, עו"ד זומרשטיין משה ונציגי קהילת פולין

יער הקדושים באסיפת ההתיחדות עם קדושי פולין נשיאות האסיפה, נואם ד"ר יעקב צור.
יושבים: הרב נורוק, עו"ד משה זומרשטיין ואח'

אסיפת אזכרה לקדושי זברז׳ על ידי מצבת הזכרון, בחורשת זברז׳ והסביבה

קבוצת אנשי זברז׳ ב״,יד ושם״ באזכרת קדושי העיר

קבוצת אנשי זברז׳ ב„יד ושם" באזכרת קדושי העיר

קבוצת יוצאי זברז׳ באזכרה, נואמת חנה כרמי

קבוצת אנשי זברז' באסיפת האזכרה

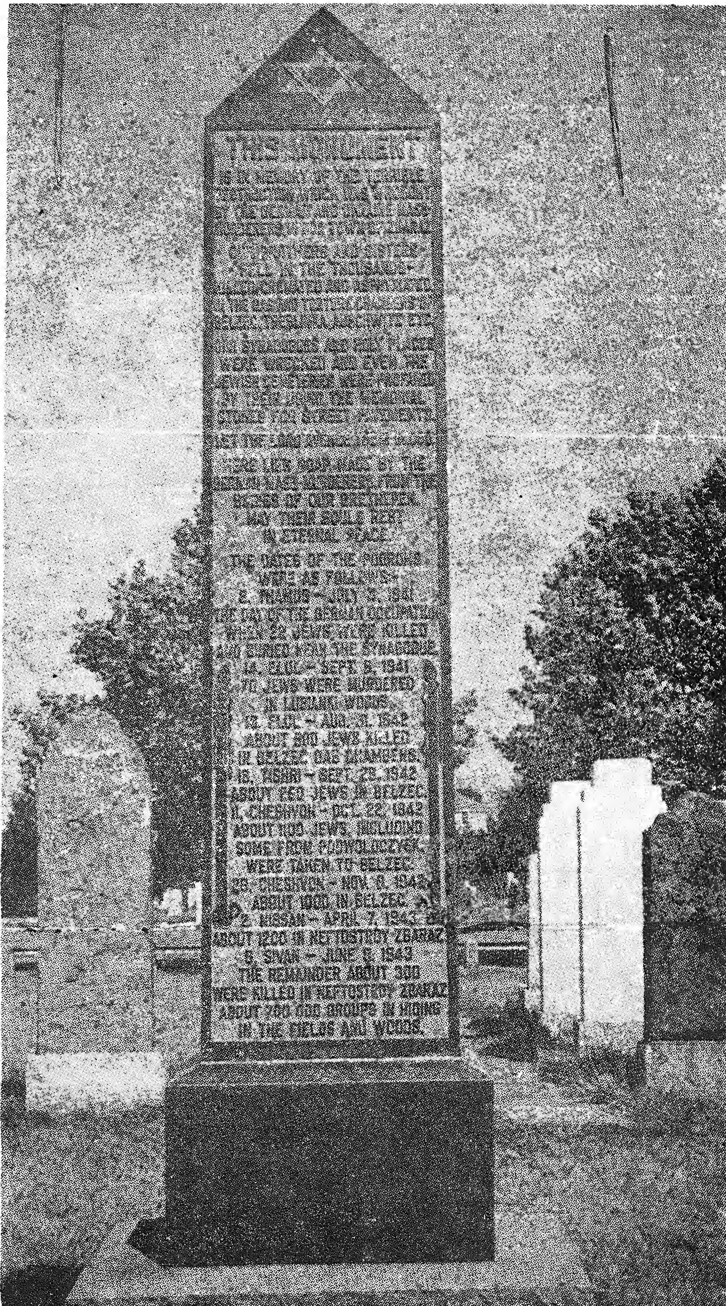
נשיאות אסיפת האזכרה לקדושי זברז׳. נואם לואיס פרוינגלס מארה״ב, מימין לשמאל: צבי סגל, ד״ר צבי הלר, לשעבר ציר בסים הפולני, לואיס פרוינגלס ורעיתו מארה״ב, זומרשטין משה

יזכור

עם ישראל את בניו ובנותיו
חיילי צבא ההגנה לישראל
הנאמנים והאמיצים אשר חרפו נפשם
במלחמות ישראל:

יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו
העלומים וחמדת הגבורה וקדושת
הרצון ומסירות הנפש אשר נספו
במערכות הכבדות:

יהיו גבורי הדרור והנצחון חתומים
בלב ישראל לדור דור.

מצבת הזכרון לקדושי עירנו זברז׳ בניו־יורק, ארה״ב

On the 7th of November the Russians celebrated their revolution. We Jews that remained celebrated this day in the synagogue in the form of a Thanksgiving. There were no more than two dozen of us survivors that gathered here. With great sorrow, we remembered the wretched victims. We thanked God for saving us. Among the remains of the synagogue, I found torn burnt fragments of the torah scrolls.

With the consent of the others, I took these burned pages with me to accompany me wherever I go. With death ravaging Europe, I wanted these pages accompanying me and to serve as a terrible warning to the world to remind the world of the deeds, performed by the lowest of men.

One day the church bells of Zbaraz rang. The observant crossed themselves, and the Russians lowered their flags. The market place was festive, Germany had surrendered. The war was over.

Hate is a difficult word. Hate, madness, and fanaticism bring catastrophe. I don't hate anyone. I don't even hate people. I suffered greatly from the Nazi rule, but I would not dare to act as judge on them. It is wrong to forgive. I cannot free the accused of their guilt, but man is unable to pass justice on such deeds. God alone can judge them for the inhumane way that they behaved towards their fellow humans. He alone has the power to be merciful, where man is unable to feel mercy.

and frightened, were digging their graves with the full knowledge that they were shortly to enter them, the hangmen, true to their infamous fashion, started to prepare their machine gun. The Jews were then stood by the grave and the machine gun passed along the line of victims. They all fell tidily arranged. Only the privileged were given the special mingling with the dust and their shouts only ending as their souls gave up. These first victims of the mass murders were still dressed when they were shot. The ones that came later were forced to undress before they were annihilated. The junior officers always made certain that the clothes were tidily arranged. Only the privileged were given the special task of murderers and the commando recruits were specially trained in how to fire.

After the terrible times that had befallen the population, Zbaraz returned to peace time. The summer harvest was brought to market. There was plenty of fruit and vegetables. An old woman stood in the middle of the market with a large tray. Wordlessly, she offered homemade cakes. She had white hair, and her stare seemed to go on forever. This was a woman from Tarnopol, and it was amazing that she had stayed alive. She had come from a good house. All her relations were buried in a mass grave.

During the initial period after we had been saved, we were under the wing of the Red Army. Now started a daily battle to find bread. I tried to make myself useful, working now here and now there. Many families gave us work and assistance. But the town of Zbaraz remained a very strange place for us, a place that was a mixture of redemption and the most terrible suffering.

We gathered here by the grave of the victims for a memorial. It was a terrible sight. The head of the investigating committee, some Russian major, gave a speech. After that 30 young men came up with spades and started the exhumation. Only a thin layer covered the bodies. The first body that was taken out was that of a woman clutching a baby in her arms. All the time the wailing and crying of the Jews could be heard. Some of them threw themselves to the ground in pain. Nina and I could not bear to watch.

The opening of the mass grave continued. Nina stayed at home. I had to go again because they wanted me to identify the bodies. From behind the castle, they took out 19 people from a single grave. Among them was young Ohl, his wife, their beautiful daughter Naomi, who I had held so often in my arms and on my knees. Apart from them, I was also forced to identify in this grave, many friends, now in their new role as dead men. Every last one of them, children and all, had been shot in the head. Only one of the victims had his skull crushed. Witnesses had told how the victims had dug graves for themselves, and then after that they had stood by the graves and been shot to death. A child had been pushed into the grave in tears. A farmer who was forced to cover the grave, had heard the child's cries for a long time after he had been covered with earth. This testimony had been entered into the protocol. In the forest next to Lubyanki, they found a mass grave with 72 prisoners, victims of the first action. This was also opened up in the presence of the investigating committee. These victims had been killed by minor officers who had shouted "Forward to dig your graves !". They gave the victims spades and forced them to do their dirty work. And while the Jews, confused

child who had been given to her, so that she should save him from the murderers. The woman gave the child to an S.S. man, and told him that she did not want to hide him anymore. The S.S. man sat him in the yard of the burnt out synagogue. The child sat there, not knowing what was happening. A shot was heart in the direction of the child, but the bullet missed and the child laughed at the murderer. The latter reloaded, but the second bullet also missed the child. The same happened with the third. Worried, he turned to a Ukrainian militia man and orderer him to take the "Jewish skin" to be baptised in the church. I heard this story from a living witness from the town of Zbaraz. He assured me that this is what happened. Many people were now trying to take this child under their wings.

Today the Russians started excavating and bringing up the victims of the 5th and 6th "actions". An investigating committee arrived from Moscow and from other towns, in order to establish on the spot the facts of the mass murders. Most of the Zbaraz population, doctors, soldiers from the Red Army, and all those that remained out of the 5,000 Jewish victims, went with the investigating committee to the burial site, the local petrol station, "Neftostroy". For many of the Jews who had just come out of hiding, this was an opportunity to meet up again with their colleagues in similar circumstances.

Each one had suffered his own fate. Each one had his own problems. The look of death stared from the eyes of all. One told the other of the terrible tragic circumstances that had overcome him, and each case of escape was a miracle.

we were the same people : we had become burrowers, and I believe that the Russian officers were inclined to keep us that way.

We could hardly move our limbs, and were too weak to go outside. They had to bring some Red Army soldiers to take us out of our hole. After so many months, I saw the sun again. It stood there coloured reddish beige, above the snowy landscape.

The combination of the cellar, freedom, the sun, and the snow, put us into turmoil. We fell to the ground. We were like people reborn, barely able to move properly in this world. We had to learn to walk again, to move again, and this took 4 weeks. We slept with closed eyes. Were we in paradise ? The Russians put a guard over us. Officers and regular soldiers guarded us, each one of them making certain to bring us some sort of present, or to help us in some sort of way. The terribly dark night had passed, but the war was still on. We had experienced a miracle.

Today we made our way past the old ghetto. It was a terrible and painful experience. Only a few houses remained of those that had held more than 5,000 Jews. The others were completely destroyed. With great difficulty I managed to find some of the houses where I stayed during that terrible period. In the street, I walked on the same pavements that I had swept earlier. I saw parts of gravestones from the Jewish cemetery spread all over the streets of the town. Hebrew lettering could still be read on the broken tombstones. In the childrens' home today, they showed me a Jewish child who somehow had been saved from death. During the disturbances at the time of the 'actions' against the Jews, a farmer's wife in the area brought the murderers a Jewish 3-year-old

all the signs pointed towards a terrible defeat for the German army. This was our hope.

It looks as though the German army wants to defend the town of Zbaraz. From today in the afternoon, we've been hearing the sounds of cars in the direction of Tarnopol, in other words to the west. It seems that they really are contemplating retreat. After that, the machine guns ceased. In our bunker we felt an earthquake from the cannon fire. We were like in fever. Our bodies trembled, our hands are almost paralyzed. It looks as if freedom is not too far away.

We are free ! The miracle occurred and the hour of our redemption has arrived. The moment that we have been waiting for has finally come to pass. Our landlord arrived and told us that the Russians are approaching the city. Then came the baker and told us that he has seen with his own eyes the market place full of big tanks. We were so happy that we could not express a word. Freedom is near. We could not utter cries of joy but mumblings of confusion. We did not dare to go out to our freedom. We also had no strength to leave our hole. Furthermore, the landlord, for reasons that we could not fathom, was still afraid to let us out of the bunker. He was hoping to put the Russians up, but did not inform them of our being there.

We were terribly nervous, and we spoke louder and louder. Our voices were heard above. Three Russian officers came down to the cellar, with their guns cocked to see who was hiding there.

We called them and told them who we were. The officers came down to us and we showed them our personal papers that we still had with us. The Russians were moved at our story. They found our photographs and did not believe that

There was a terrible winter at this time. We laid dawn frozen together, clutching each other like animals in the den. The walls of our hiding place are no longer damp, they are covered with frost. When our landlord came to us, to the other part of the hut, he brought with him snow. It seems that we were making a bad impression on him. We were full of mould. The mould and the frost got through to our clothes and penetrated to our skin. Our eyesight was weak. We were scared that we would go blind. The baker told us today that the Red Army is progressing, and that the Germans are retreating. Will the Bolsheviks save us ? Will they find us alive ? We have no more food left, and both the landlord, and the baker are demanding money from us. I was wondering what one can do when there is nothing more you can do to help yourself. In my misery I suddenly remembered the gold bridge that capped my teeth. But how was I going to remove this from my jaw ? For that you need a dentist, which was out of the question. I chose to do it myself, and I took a long time. These were terrible hours of pain. My teeth and my jaw hurt, my gums bled, and I developed a fever, At last I managed to take out my good tooth, on which the gold bridge was beginning to wobble. I took courage, and separated the tooth from the bridge. I gave the gold to the landlord so that he could sell it to a dentist. He told me that he received 3,500 zlote for the bridge. I gave him half, and part of the money went to the baker. We thus received another respite. We had quiet, and bread, for a little while longer. The baker started giving us better food. He told us that the Germans were preparing defense positions, and

Something else was also happening. Children were playing on the street of the Jews, Jewish children. We saw them through the window playing at "actions". They built themselves hiding places and bunkers, they hid in them, and afterwards pretending to be S.S. men, they came out of the bunkers and chased everybody away, pointing wooden guns at them to kill them. This game frightened me, because I saw before me the game of the future, and their fate.

Large posters were put up in the town of Zbaraz and surrounding villages : "Anyone giving shelter to Jews will be put to death".

Early next morning we heard unrelenting shooting from the direction of the ghetto. Some time later, the baker came and told us that the action was progressing furiously. He told us that many of our friends had poisoned themselves at home and in the streets. Others had been shot. They were forced to dig their own graves, and afterwards they stood next to the graves and were shot. The hammer of machine gun fire was heard right through the night. Then there was silence. Death had its fill. The last 'action' was over. The S.S. men worked thoroughly. The town of Zbaraz was finally completely free of Jews.

We laid down like blind men in the darkness. We learned to move like blind men. There had been a terrible noise in the ghetto. It was difficult for us to get used to the quiet in our new place. The cement walls allowed no sounds to get through to us from the outside world, we were closed in with our sighs and with our fear.

Slowly but surely we became completely silent. We were frightened of our own voices. Nina and I developed an ability to understand each other without words.

words, the greeting accompanied by tears. We look like fish in the fish shop with our number getting steadily less. In the morning, S.S. men came twice to the street of the Jews, and each time there was a commotion. The potato soup of the Halpern family was passed from hand to hand in the darkness. After the meal, I sat down to write and Nina was busy with the dishes. Halpern's wife got herself ready, changed her linen, and put on her expensive dress. After that she asked me to read to her husband and son. While I read to them, she spoke quietly with my wife Nina. Nina was very perturbed. Mrs. Halpern told her husband and son that she asked for their forgiveness, but she had to leave now. She stretched her hand out to me and said, "I must say goodbye to you now". Tears choked us. Professor Halpern was unable to restrain himself. The child cried instinctively from fear. I cried out anxiously "No you can't do this !", but it was already too late. She took poison. She fell unconscious on the couch, and she died towards morning after having poisoned herself with luminal. A ghetto resident could not call a doctor. She had rid herself of the sorrows of this life. Many Jews had prepared poison for themselves.

The young men that we had met in the hut, who's singing we heard when we returned to the ghetto, fled to the woods. They wanted to find their way to Valin and to join the Partisans there. They never managed. The same day that they escaped to the forest not far from Zbaraz, murderers fell upon them and killed them.

One of them was brought in a critical condition to the Judenrat, and died few hours later. Now we were in their hut.

had reached us. The few remaining Jews had been given houses next to the bath house.

We had to leave our house within 24 hours, and there was not yet room for us by the bath house. That day was my birthday. I tried to find a new place of refuge in the area, but by the end of the day I had no roof over my head and we decided to stay another night in our old place and to sleep on the floor. This was the night of ghosts. Not only was there no light in the ghetto, but everything seemed dead. In the middle of the night we heard knocking. These were the people who had come to loot the houses of the dead. As the moon rose, they went like mice from house to house. We knelt down full of fear on the bare ground. Suddenly the door of our room burst open. In the doorway we saw the shadow of a man illuminating us with his torch. His lighted cigarette end could have betrayed us, as he stood there by the door. We held our breaths. It was like a dream. We waited for something to happen any second. What would be with this man ? After a minute he disappeared, with the small light of his cigarette receding into the darkness. The door was slammed. He had left.

Professor Halpern Munio took pity on us, and took us into his little room. He was there with his wife and small son and another child who's parents had been killed during the last 'action', whom he had adopted for himself. We could only lie down in a corner of the room, but at least we had a roof over heads, and shelter from the militia guards that were chasing us in the street.

The remnants of the ghetto looked like an underground cell. Jews met each other in the streets as if they had been resurrected from the dead. They greeted each other without

benefit he would derive if they kill us. The farmer thought a little, and brought us to a little grove by the side of the road. There was nothing we could do, and we carried on crawling out of that place. We were lost. At the best, a bullet awaited us. With the fear of death over me, I stroked the farmer's face to try and influence him to change his mood towards us.

After he examined my purse and that of Nina, he took from us 360 zlote, the last of the money that we possessed. I had to undress and I stood there naked in front of him. He searched all my clothes, feeling around everywhere, to no avail. I did not have any more money. In the end, he kicked me, and silently turned away from us. He went away and we had been saved once more. We walked farther without meeting anybody until we got back to the ghetto. As we ran back into the ghetto we passed a hut from which we heard joyous voices, singing, and loud laughter. We did not understand what the gaiety was about. In such a miserable situation, in an atmosphere of prey, such joyous voices sounded like a ghost's dance. This laughter and singing caused us terrible mental anguish, and although we were terribly tired, we could not take one step further. We looked into the hut and what did we see ? Inside the hut sat young Jews who were singing and overflowing with freedom. We realized that they refused to accepted their fate in life, and had decided to flee into the forest.

Our house was empty. The farmer had taken all our belongings when we went to the hiding place that he promised us. A hatbox and a small suitcase was all that was left in the house. The ghetto had became smaller, and other groups

When we finished eating, she told us that we would have to leave their yard. She was scared for her fmily. In the mean time all was quiet in Zbaraz, she said. All our pleas were to no avail, we had to leave. We were desperate, and did not know how to start all over again. We were very anxious at the prospect of returning. We remained there lying down and after a few minutes a young blonde girl came to the barn and started screaming with fright when she saw us. Then we heard shouts of people in the yard. Now we had no choice but to escape from the place.

We ran like blind men through the fields. We coughed and groaned from the fear that gripped us. At this time of year, it was already quite warm during the day. Farmers working in the fields paid no attention to us. Spring had started. We ran back into the trap, back to the ghetto, to the hiding place, to death. After the difficulties of our escape, we now retraced our steps like snails. On the main road, I suddenly felt breathless. I sat down and could no longer get up again. Had my final hour arrived, death, redemption ? From a distance I saw a farmer, who almost ran us over. I felt bad, and in no way could I look after myself. Nina prayed, she was completely bewildered. She begged, out of her despair : "O fate, o fate ! You have to walk" she said to me. But I couldn't. I remained seated helplessly. The farmer was by our side in an instant. "Where's your arm band ?" he asked in Ukrainian. Nina answered him in Polish but he realized that we were Jews who had fled from the ghetto. He insisted that we go with him immediately to the militia. With inhuman pain, I managed to drive myself a little forward and then fell down again. I went down on my knees, and begged him to save us. I asked him what

around the forest. We made our way like something out of a story about Red Indians, but far more dangerous. I felt very unwell. I cound only move very slowly, making my way along the paths through the fields. A few times I almost gave up.

The moon was hidden as if it wished to disappear from the night. We held each others hands so as not to get lost in the fields. A dog barked. We were very frightened. Every minute could have taken us out of that night. Finally, after much effort, we reached the farmer's yard. I collapsed under a tree. I was at the end of my strength, but I felt that I had been saved. The farmer moved us to a barn, and laid us down on the straw. It was very cold. At dawn the farmer's son came and frightened us. Some committee, he said, has to come and check the place over, and we can't stay here. The son was very unfriendly, even hostile. He opened the barn doors since he wanted us to get out of there fast. We did not dare to make for open ground. We couldn't decide what to do, because we felt that we could not leave our hiding place. Another hour of anxiety passed over us. Then the farmer came, and he was extremely worried. He was worried and very angry because his children were not agreeing to our staying there. We felt sorry for him and for the trouble he was being caused by his children. "It's not nice of them", he told us. "We will have to think of building you a bunker". In the meantime his wife came and brought us a pail of hot milk and a bowl of boiled potatoes. We were very hungry and devoured the food. The farmer's wife looked at us if we were animals, the way we behaved.

was still all around. A terrible stench rose from the pile of bodies. Jackals were scratching the ground, and would take away with them limbs from the dead.

A farmer's dog brought home the hand of one of the victims. Every day some of the men had to go out to cover the grave over again. There is no way of describing how terrible this work was. Miss H., a beautiful 18 year old girl, was told by the S.S. : "You really are very beautiful, that's why we'll give you two bullets". A 22 year old woman who had not been killed by the bullets, rolled on the ground screaming that she wanted to die. "Why do you want to die", asked the S.S. man "Jews don't die, they just rot away". A five year old boy opened his eyes wide at the murderer. "Yes my little one, I even have a bullet for you", the German said to him. It looks as though Zbaraz is going to be entirely rid of Jews, and we have to do something to try to save ourselves.

We have started to negotiate with a Ukrainian farmer, and he has promised to give us a place to sleep, naturally in exchange for hard cash. Today he took us in his cart with the beds, bedclothes, clothing, linen and a little food. We gave him 300 zloty as a downpayment, and we think that this gives us a good chance of getting out of this place. We did not imagine that anybody would wish to help us.

This is how the evil started. The punishment for leaving the ghetto was death. But we had to escape. We had been condemned to death in any case. This was our only chance. We waited until twilight, and we decided to leave the ghetto. When we reached the last house of the ghetto, we removed the symbol of our jewishness, our armbands. We hid. We were not afraid of the Jewish militia, who themselves were wandering

house, where they were undressed, and forced to walk 3 kilometers through the town, completely naked. They were shot in groups of 20. The next day all the documents and photographs of the dead were still in the bath house.

The wind, together with a few children, was playing with them. One of the children was holding a photograph of a good friend of mine. At my request the child gave me the photograph.

Today the order was given to go through the clothes of the dead. Their rings and all other valuables and jewelry were gathered together in bags. Only 900 people still remained in the ghetto. None of them with any hope of being saved. We are a city doomed to be lost. Informed sources tell us that Zbaraz will be completely free of Jews by the end of this month.

Children playing in the yard by the bath house found some of the jewelry belonging to the victims. Looters came from far and wide to dig up the ground and take the gold of the miserable people who had left it there — they found jewelry, gold, silver, and dollar notes. This was a very sad looting. The remainder of the militia men no longer wished to serve their masters, and threw away their special armbands. There are now vacancies in the militia for no payment. A new Judenrat has been organised and at the beginning of its term of office it faces financial problems. It therefore proposes to impose an emergency tax.

I have never been so depressed. My hands shake. I cry without stopping. I feel like a little neglected child. I am no longer human. Today I went out with a few other men to prepare a mass grave for the dead. This mass grave was covered with a thin layer of earth, and blood

bunker. Mietek said that his fiancee had been released but had been transferred meanwhile to the railway station and that he was hurrying there. Several hours passed, hour after hour, and Mietek did not return.

It was a very long night. We spent the whole night in the bunker. Eventually after 24 hours in the bunker, we left our hiding place at 6:00 in the morning. I dared to go out into the street. The dead were again lying at the side of the road. Their limbs were frozen. Their blood had coloured the snow. Some of the Jews that still remained dared to go out into the street, stealing furtive glances at each other, like hunted animals. We then discovered that Sternberg, the commander of the Jewish militia, together with 48 militia men, had been shot to death. 1,050 Jews had been shot by the militia. Militia men buried them, and then they themselves stood in front of the firing line and they were all cut down.

My wife Nina's feeling that our son Mietek was one of the tragic victims turned out to be true. The ghetto was like a city of death. The tense quietness of the empty streets had a terrible effect on us. The empty houses looked like a ghost town, with their empty windows and opened doors. Eyewitnesses reported that the victims of that terrible day were under tight guard on the empty yard in front of the bath house, and the "animals" ordered them to get down on the damp ground.

When they realized that they were going to be searched, some of the victims buried those valuables that they still possessed in the ground underneath them. The ground was frozen, and they dug with their fingernails until they were completely bloody. Afterwards they were taken in groups to the bath

damp cold ground. We were all trembling. We were not allowed to move. Outside, death was all around us and the shots did not cease. The hunter could reach our room at any moment. All around we heard terrible cries that froze our hearts as if an icy finger had touched us. My throat was dry, my pulse was racing, my forehead was filled with cold sweat. This was an awful hour spent in fear of death.

This time we were certain that the end had come. Then all of a sudden a miracle occurred. The angel of death passed us by and went on. The hunter departed, and the shouts, yells, and shots vanished as if they had never been at all. At daybreak, Mietek decided to leave the bunker and Nina went out after him. He thought that he should go to the Judenrat. He managed to prepare bread and water for us, threw me my shoes, and left the house. We sat waiting in our dark tunnel. An hour later, Mietek returned to our apartment and warned us that a very widespread action was in process. Until now, he said, 900 Jews had already been rounded up. Our anxiety increased. About lunchtime, Mietek returned again. He was in great despair, his fiancee was rounded up and he wished to free her. In previous actions the militia men had managed, with great effort, to free people close to them. They had to go to the head of the SS actions and to say "I have worked very well". Cohanic, one of the militia men, managed in this way to free his parents, but in return he had to bring in 24 other Jews.

He wished in this way to release his sister also, but he didn't manage, since he was unable to round up another 12 Jews. At half past four in the afternoon Mietek returned once more. We were still sitting frozen, statue-like in our

temperature rose, and I started to imagine that I was buried alive. The opening to the hiding place was very narrow, like the neck of a bottle. It seemed that I had been pushed through the neck of the bottle inside, and the cork had been placed on it. I asked myself how I would ever be able to regain my strength in these circumstances.

I felt as if I were shot from above and below and in this way I had been finished off. My despair was so great that I prayed for a bullet to once and for all end my misery. Suddenly five militia men arrived. They dragged me out and roughly forced me to leave through the narrow opening. They threw me on the floor of the apartment, and I lay there groaning. I was overcome by giddiness and I felt as if I was in a stationary car, with its engine on and everything shaking.

It seems that my condition aroused the mercy of the militia men. They didn't do me any harm, and sent to call a doctor. Another miracle occurred. My son Mietek was released in the Judenrat, and my wife Nina was very happy. We were able once more to think about continuing our struggle to live.

At five o'clock in the morning I awoke to the sound of wild shooting. I jumped out of bed and looked out the window. Men in uniform were disturbing the morning serenity. Others, not in uniform, were firing their guns in all directions. I woke all the others up immediately. They hadn't heard the shooting. We were in despair. We could not get dressed. All around the house we heard terrible shouting. We grabbed our clothes and again we squeezed into our hiding place in the bunker. In the excitement, I forgot to take my shoes with me and I found myself barefort on the

been put to death. Igor Greenberg sat by my bed yesterday. He is one of the few that were released from the punishment camp. At home he found his wife and children, but his brother, sister and brother-in-law had been killed. I had very sleepless nights.

The Judenrat distributed alcohol to members of the Jewish militia. The rumour spread like a flame in the ghetto. We knew what this meant — a new witch-hunt was about to begin.

I'm still ill, and even so I'm forced to go down to the bunker. In a state of complete collapse. I bent down in order to get into the damp hole. To our misfortune, when the sign was given to start the big witch hunt, two strangers were with us. In the confusion they were also shoved down into our bunker, even though there really wasn't room for them. I was so cramped that we asked the strangers to leave, and to allow us to get into the bunker. They left and ran off. There was silence in our bunker. We hear the voices of militia men. They spent some time in the room, and left again. If we thought that the danger had passed, however, we were mistaken. At about 5:00 in the morning, other militia men came. They went straight towards our hiding place, removed the partition of the hiding place, and knocked. This was a result of treachery by somebody against us, genuine treachery. We had to remove the partition at the opening, and we all left trembling. I alone remained inside lying down. They took my son Mietek ; but they couldn't take me because of my illness. My wife Nina ran back and forth in complete despair because of our only son that they had taken, and afterwards she ran to the Judenrat to try and release him. I remained alone, in despair, powerless, in my "grave". My

daylight. The houses are deserted — the residents have left never to return.

Later, we learned from the farmers of the shocking total of 1,050 victims that were taken that night. Slowly but surely the houses of the people that left were closed and locked up. The Jewish militia was given this task, but before they were allowed to start, official permission was given to loot the Jewish property. From Tarnopol, there arrived a unit of the S.S. commando, headed by some bishop, a very special person. He arrived accompanied by his mistress Yedvika Pertika from the German nationalist movement. With the help of his gun and his baton he personally took part in this robbery. He was accompanied by two militia men. One of them was Greenberg, the brother of the other "Oberman". Greenberg held a bottle of Vodka in his hand for the bishop. When the bishop reached the place, he left all his followers outside. To the question "how come you haven't yet been transported ?", I said "I work". The bishop demanded to see my identification and checked it very carefully. He ordered me to empty my pockets. All this time he was waving his baton in front of my face, threatening to hit me several times. Afterwards he stole my wallet from me, and my silver watch, a pen and stamps ; he also removed from my finger the little gold ring that I received from my late mother.

I was forced to carry on working in the street, clearing the way for our oppressors. I soon developed pneumonia, due to the lack of clothing and insufficient food. The rats crawled over my bed fearlessly, and paid me a sick visit. The people who came to visit me weren't laughing. Shmajuk was here today. His parents, his sister and his wife had

for anything that might transpire. At midnight Ohl knocked on the window and whispered that the action had begun. Like frightened mice we scrambled into our hiding place. The situation inside was indescribable. Four men waiting with their hearts beating for the danger of death to recede. The passage was very narrow. We had difficulty breathing. Suddenly we heard voices and heavy footsteps above us. They were here. We stopped breathing. Again these were minutes that were determining our fate. And then we heard cries ; "Jews, out !" They knocked with their rifles on the floor to search for hiding places and tunnels. Time stood still. Death was looking for us. The knocking of the rifles was like the knocking of our own bones. We were covered in dust, and at any minute they could have found us. At last there was silence. We were given our lives back again. We very carefully let air into our hiding place, but we were still scared to leave. We only left the following day. We looked terrible. Our clothes were full of plaster and dust, we were thoroughly drenched inside and out, because the conditions of the place did not allow us to excuse ourselves. We came out like shadows arising from the underworld. The tragedy is immense, but we are all alive. The despair in the streets is even greater, where fathers, mothers, children, husbands and wives are searching for one another. The heart rending cries are terrifying. Some are shouting, others are tearing their clothes.

Some are walking around in despair, in silence, with a fixed stare. Hunger is driving them to robbery and theft in the streets. I saw a young child with a loaf of bread under his arms ; a short man is struggling with various household items ; thieves get in through the windows in broad

Fear of a new action is growing daily. We no longer dare to undress at night. Every house has a guard whose job is to see what's going on in the streets. They're building bunkers everywhere in order to hide. When people see death before their eyes, they bury themselves like moles in the ground. The building of our bunker was particularly difficult because our house was on a hill ; there was no cellar and the whole thing was likely to collapse. We dug out from the floor a hole just large enough for one person to get in. This hole was covered with a mud plank. So successfully that when it was closed, nobody could guess that there was a hidden entrance there.

The tunnel began here. We did this work with the simplest tools and with plates. We worked very hard, scratching the dirt and plaster. Panic pushed us to work faster. Every moment and every hour was very important for us. We worked with all our might at night without any light. Sweeping up the earth caused us many problems. We would take out the earth and cover it up with snow and frozen ground. We had to be very careful because the militia men who guarded the ghetto examined — with the help of torches — everyone who went out at night, and woe betide anyone who got caught. Finally, four people managed to squeeze into our bunker. In order that we might be able to sit down, we filled some sacks with earth and placed the planks on them. Inventory of the bunker included a pot for excusing ourselves, candles, and a thermos with drinking water.

We Jews were particularly frightened of the 9th of November. That night arrived. We were all awake and ready

The Jewish identity cards were returned to the security service in Tarnopol for reexamination. They had to have the stamp of the security services, otherwise they would not be valid ; for anybody found without one, life was not worth living.

Greenfeld travelled to Tarnopol to get the cards stamped, our lives were again terribly threatened. Our fear was that Greenfeld would foul things up. Our future depended on these cars being stamped. Does Greenfeld himself know when he is going to bring these cards back ? Greenfeld returned from Tarnopol saying that he only brought some of the cards back stamped. The stamp costs a great deal. I myself had to pay 1,000 wretched zlote for my own card — and all that for maybe a few more days of life. We are completely obsessed with getting our stamped cards, as if it was the only medicine that prevented us from the death sentence. The tragedy of the commerce in stamps continues.

Many of those who worked in the brick factory of the Eastern railway or the railway track did not receive their cards and were in despair at the astronomical sums that they had to pay for the stamp.

Greenfeld travelled again to Tarnopol. A wild and filthy trade began over our lives. Man no longer exists — only the stamp.

All of the inhabitants of town of Viznovich fell victim to riots. One doctor with his wife and child were able to escape. Brininger, a long time apostate, brought the doctor and his family to his home and gave them shelter. However a neighbor reported him, and he and his family and all those that he had given shelter to were taken to Tarnopol and were all shot.

of the desire to live in them, were living in perpetual fear. These were all broken people, who knew that they faced a terrible and unavoidable end.

The Jewish militia was increase in size from 80 to 130 men, a sure sign that a new action was being planned for us. Greenfeld knows for certain what has to happen. The Jews are as scared of him as of the S.S. hangman. He is convinced that by betraying his friends he will save his family. The members of the militia hold onto their posts in order to ensure their lives. These men pay astronomical sums, up to 10,000 zlote in order to become member of the militia. I once read in a book about a ship that sunk and on the fight for survival that these men fought in order to save themselves. Everything is in a state of destruction in the ghetto. Life is cruel and the people are cruel. How many guards there are over us — the Jewish militia, the Ukrainian militia, the regular S.S., the special S.S., the S.S. gendarmerie, S.S. police — all of them guarding us in our wretched ghetto.

Often inspections were made for food items. If food was found in the ghetto, it was thrown into the streets. I sweep up a lot of such food items. I was even capable of eating it, so hungry was I. The Germans and the Ukrainians want to know how stocked up the Jewish houses are, and woe unto him who's house was found to contain more than the right amount of food stuffs. These inspections are the best opportunities for blackmail of every kind.

There is a wedding today at the Judenrat. One militia man is marrying the daughter of Greenfeld, the head of the Judenrat. For us the regular Jews, the meaning of this celebration was an emergency tax.

This is where all the municipal garbage was brought, and we were obviously considered as garbage. In summer the place is full of flies and biting mosquitoes ; the stench was terrible like in hell. The move to the ghetto had to be completed within 24 hours. The Jews of Podvoloziska were also transferred here. The small number of houses were not enough for all of them and could not hold everyone. We are going to have to make do with 20 people to a room Many people have to sell their furniture or to exchange it for other goods. It's interesting that the local farmers, well-known for their avarice, very quickly got used to the new situation. Already in the early hours of the day, they were standing in lines in front of the Jewish quarters waiting for the right moment to rob them of their belongings. The ghetto looked like a complete disaster area. The filth and the despicable behaviour of the farmers carrying off the goods only added to the disgust. Broken furniture stood in front of the houses ; and horse droppings were everywhere. Here again I was put in charge of cleaning the street, and I carried this work out with a broom like Hercules – with no results.

This was an unsuccessful war. Until that period, I had never seen so much wrong. Farmers took all the furniture that we couldn't take into our new houses. "You should be happy", they taunted us, "that we're giving you something in return. In any case, you don't have much time left to live". The mood in the ghetto reached rock bottom. Peoples' faces showed their despair. Some of them had already accepted the idea that their life had come to an end, and all that they wished for was that the end would come as fast as possible. Others who still had a little spark

Those that had been sentenced to death were pushed into closed wagons and sent to the crematoriums and extermination camps in Poland. The wagons were sealed up. The whole of the yard in front of the railway was lit up with projectors and armed guards stood round the wagons. Twice I fainted. I wasn't the nly one. The wagons had no windows, the sole air vent was closed up from outside. At about 9:00 in the evening the train left. My heart was informing me that my chest was about to explode. I yelled and yelled together with my father who was with me in the same wagon. His sole concern was for our mother. If she had been with us we would have willingly gone together to our deaths. And then I thought of escaping. We weren't scared of trying, because we knew that our fate had already been sealed. One of us had a large knife. I started to saw the plank that was blocking the window until the opening was bigger. What men are capable of doing in such situations ! My father and I were ready for it. The train slowed its journey for a few minutes and I jumped out. My father jumped after me. We were both injured a little but we did not feel the pain.

We ran back on foot to Zbaraz. I was still wearing my slippers and my feet were completely bloody. Others also managed to escape from that wagon, but some of them paid with their lives. They were crushed to death mercilessly by the wheels of the train. The same fate they would have received from the Germans or the Ukrainian murderers.

It was decided to establish a ghetto. The order was given that the Jews had to go and live in the same part of the town that had previously been the horse market.

visited by the terrible fate of death, and Zbaraz had supplied over a thousand people to the extermination machine.

One of Zbaraz's citizens, a dentist, managed to escape from the transport of those sent to death, and he related : "At six in the morning I was kidnapped by the police next to my house, I was wearing my slippers, and one of the army men said : 'Look, you haven't even got shoes on !' The other one answered ; 'If he's going to his death, he doesn't need any'. All those kidnapped in our district were gathered at the public square, and for some unknown reason we had to kneel down. After a lot of pain and fear, we were transferred in groups to the bath house, the place was full of other kidnapped people. They pushed us inside forcibly and beat us with rubber batons. Cries filled the air. Children choked and some people were already standing on the corpses of others. We were there for 2 hours.

"Afterwards they took us out from there and took us 2 kilometers towards the railway. They forced us to sit crossed legged with our heads held backwards. This was the order that the sadists gave in order to fulfill their quota of cruelty.

"Here they hit us again One of them in uniform stood guard over the wretched brigade. At first we were told that we had to lift our hand if we needed to excuse ourselves. Then the S.S. man was heard to yell 'What ? To the toilet ? No ! Do it in your pants like at home !' In this wretched state, worse off than a flock of sheep, we remained until the evening. Afterwards they counted the flock. All the men between the ages of 16 and 40 were stood in special lines and sent to the work camps, most of them to the town of Lemberg. The rest were sentenced to death by a thumb sign of the S.S. leaders.

white coats. I felt fear choking me. The situation was very serious ; Ohl and I woke up the others in order to get them immediately to the bunker, and Ohl carefuly closed the hiding place and made his way to the Judenrat. Before that we had spread all the personal belongings and furniture around the flat and opened the door in order to give the impression that the actions had already passed by here. After a few minutes. Ohl returned from the Judenrat and warned us from the other side of the wall that we have to be particularly quiet. It seemed that a very comprehensive witch-hunt was in progress. How can I describe in writing our situation in our little hole ? That particular day I was feeling weak. The air was choking and time seemed to stand still. Suddenly we heard the sound of steps. They came nearer and nearer and then they were in our apartment. Silence ! We held our breaths in order that our hearts shouldn't beat too loudly. These were moments of decision that could mean life or death for us. The Germans spent a long time in our apartment ; afterwards we felt that the search was over. We breathed a sigh of relief. The footsteps left. The pressure subsided slowly but we still had to be very careful. The lack of oxygen in our hiding place was more and more apparent. We sat with our heads down, breathing heavily. Ohl only arrived the next afternoon, after we had waited for him eagerly. We were happy to leave our hiding place that had saved us from death. Ohl explained why he hadn't come to release us earlier. The action had continued right through the second day into the early hours in the most frightening way. Men, women, children and old people — they did not leave out a single house. That day we felt paralyzed ; again we heard of acquaintances who had been

the corridor. We blocked up the entrance, and nobody could have known that this place hid an empty chamber behind it. Working very hard, we drilled a hole from our apartment that led to the hiding place, and we camouflaged this with much imagination. From the day that the 'actions' began, we established a special night duty. This duty exhausted our strength but the morale and fear gave us the strength to carry on.

Sometimes there's a false alarm. The guards heard some sound and then we all entered the secret bunker. We knew that such an eventuality was possible, and that we would have to spend a long time in this dark, damp room. There were also children amongst us, and coughing, rasping, and crying could have meant the end for all of us.

Younk Ohl was dismissed from his work at the railways and was accepted into the militia. Sometimes he would work on the night duty and then he would know of any approaching danger. His young wife, Tonia, her parents and the young daughter Naomi were with us in the bunker. For this reason, Ohl's interest was even greater, and he was careful to warn us in time. This gave us a certain amount of security. The bunker was terribly narrow. Many of the people snored in their sleep because of the damp and the lack of air. We were forced to wake them up because their snoring could have given us away.

One night Ohl was all ready for the midnight shift and I was on guard duty at our bunker. Opposite our house was the station of the Ukraine militia. And then, in the middle of the night, a car arrived and somebody asked in German : "Where is the Judenrat ?" I looked out very carefully, and I saw S.S. men sitting in the car wearing their

that have been left completely bereft of anything that can be taken away from them.

Anyone not succeeding in hiding or not avoiding being abducted in some other way must go towards death. There was no possibility of freedom. 250 people were forcibly dragged to the bath house and imprisoned there.

They already knew what was awaiting them. Towards evening the victims were counted once more and it transpired that the full quota of deportees had not been filled ; it was necessary to make up the numbers. The streets were empty. Only the members of the Judenrat and the militia, both Jews and Ukrainians, were to be seen in the streets. Suddenly out of the silence around, could be heard the sounds of wailing and sighing. A couple had been kidnapped and transported. The husband was carrying in his hand a package all wrapped up — his 3 year old soon — and all the way he was stroking him. His wife was crying and held on to the arm of her husband. My heart broke to hear these cries. I saw the wretched people and there was nothing I could do to help them. At any moment the same fate could have overtaken me.

In our house there were still 23 Jews before the 'action' that was about to befall us. Each one of us was racking his brains to find some solution — some way out. We conducted joint discussions, but to no end. We are trapped animals. More than once it had occurred to me that it would be better just to lie down and not get up anymore. Afterwards I overcome these feelings, and I feel inside me that God will save me.

In the end we agreed, all of us together, to build a secret bunker ; we chose for this purpose a dark room in

Ohl's youngest son worked at the railroad yard at Tarnopol and knew nothing of his father's arrest. He recognised his father on the transport that passed by him. But he couldn't approach or talk to him. Father and son parted with just a glance. Both knew it was a final parting.

By now we already knew that near the city of Belz there was a center for the slaughter of Jews. It is like a factory and employs special modern methods. Transports from our district were sent there. They were used as raw materials at the plant. The clothes and the bodies of those poor souls were processed industrially — slaves as if nothing mattered. Their souls were sent upwards in a billow of smoke.

At the time of the "action", more contribution taxes were levied on us. We had to bring gold and silver articles. The Judenrat formed a committee to see that this was carried out. No one asked if he had any more to give. The evaluation was made by the confiscators, causing a great deal of distress.

A reliable source informed me that the members of the Judenrat did not participate in this contribution. Their despair took on another form. They also were not experiencing quiet nights. Members of the Jewish militia who do not belong to the elite, are also subjects to strict guard. They must be given drink and fuel for heating.

We can hear a noise getting closer from house to house. The Nazis are demanding 250 new victims from Zbaraz. A cruel waiting period commenced once we heard about this. Greenfeld is preparing a list of deportees in the Judenrat, and as far as we have been told this list includes all the wretched and poor, those that they regard as a burden, those

Yaacov Ohl lived in our house, as well as Mr. Kornberg and his wife. In the middle of the night the door was broken down. The sound of heavy boots echoed through the hall. Everyone cowered in his room, then we heard the name "Yaacov Ohl" and after it the names of Kornberg and his wife. We now knew the sound of the voice calling us to the eternal world. Our hearts pounding, we each waited to hear the next syllable, asking ourselves : Will the next name called be mine, announcing that my time has come ?

At our house, they were satisfied with these 3 names and the poor souls were taken away. They left quietly and without a struggle. Similar things occurred in other houses accompanied by heart breaking scenes as families were taken away. The old man Katz told his wife when they had to join the death march : "Come, come my dear wife. We're going on our 'honeymoon'."

Terrible screams were heard from the street. At 7:30, Halpern came back. He was completely confused and crying as a result of the horrible scenes from his night with the Judenrat. The S.S. commandos demanded 530 Jews, a quota which had to be filled exactly.

The S.S. wanted them brought immediately, and if one of the intended victims could not be found, another had to be sent in his place. At the Judenrat, Greenfeld had prepared an exact typed list. The victims were rounded up by the S.S. and helped by the Jewish militia.

By the early morning hours, they had been rounded up and held in the bath house. Later, they were loaded onto trucks. Three of the older men were too weak to climb on the trucks and were shot. The trucks drove off in the direction of Tarnopol.

them stay at home and go out by myself to do the work. I'm already up by 4 in the morning. I sweep the streets, supervise myself and am satisfed. I don't receive any wages but at least for the moment I am alive.

Day by day, the reports get worse. The sight of so many Jews in the streets angers many of the S.S. men, and Jews stay off the streets.

The father of Professor Halpern, who lives in our house, is the second chairman of the Judenrat. Tonight, the militia woke us. They demanded that Professor Halpern go to join the Judenrat, and told his father that there was a lot of work to be done preparing lists. His help was needed. This information foreshadowed the approaching danger. We dressed in order to be in a state of readiness. We waited with bated breath for Halpern to return. And when, 2 hours later, we heard knocking at the door, a wave of terrible fear swept us. We frantically ran behind the house. We stood trembling in the dark. Suddenly, a light was shined in our faces. It was one of the Jewish militia men who asked us why we had run. He led us back in the house, and added that what we had done was very dangerous.

We later learned that it had been a messenger from Professor Halpern who had knocked. He had come to inform un that the "action" had begun. Even though we had known that it was coming for several weeks already — the news was a terrible shock. The horrors were approaching. We saw uniformed fen with rifles patrolling the streets. Here and there we saw flashlights, and S.S. men with their white batons. They looked like devils but were worse than any of those described in books. They craved the flesh and blood of their victims. The messengers of hell of a western nation.

anything of value. And only after their avaricious appetites had been satisfied would they destroy the report.

The Ukrainian Militia developed new large sources of income. Jews have to keep the front of their houses clean and they try to abide the order. Each morning I get up at dawn, go out and sweep the street in front of the house. The street is clean. A few hours later, a member of the militia intentionally drops a piece of paper. He comes into our house and starts to argue with me that there is a piece of paper on the street. In such a case, the fine was set at 25 to 50 zlote. Who would dare to question his decision, or do not pay the fine ?

There's no branch of the Tarnopol employment office in Zbaraz. Jews must register with the office and appear in person once a week to have their work card signed. The purpose of this registration is the transport of Jews to labour.

Reports regarding the state of these camps and their methods of death were smuggled to us from those first victims who reached the camps. There was a large graveyard filled with Jewish bodies.

Today I was really in mortal danger. The secretary of the Work Office, a Ukrainian, wanted to send me to a punishment camp but one of the committee men, Vasota, a meticulous but honest man, saved me from certain death. He gave me, for no payment. one of the jobs in Zbaraz. This is the same Vasota who, out of a humane attitude towards Jews, sent several Jews to work in Germany with Aryan papers which he prepared for them.

I began my new job. I work as an inspector of sanitation work in the city and am responsible for the cleanliness of the streets. Most of the workers assigned to me are old. I let

were fined 500 zlote. Today, it was decreed that anyone found not wearing the armbands would be sentenced to death.

One day, an order was given that every door and window be marked by a Jewish star on a white background — marking the houses where Jews lived. The day was spent carrying out the order but it was not enough. The German administration demanded the notices be uniform, printed by the Judenrat with the signatures of it's 3 members and the name of the apartment's owner. All this cost 100 zlote.

Non-Jews were forbidden to enter any of the marked houses. After the instructions were carried out, the Jews were stripped of their ownership and it was transferred to the government. Any one disregarding the law would be punished.

In addition to all these prohibitions, the Jews were forbidden to enter the public market but in order to stay alive, Jews had to buy food from farmers in exchange for expensive clothing or other valuables. All this under the threat of great danger. But hunger is worse than fear, and there was no other choice. The farmers took advantage of the situation and demanded inflated prices. If the farmer and the Jew were caught in such a transaction, both were punished but the Jew more severely. He would be taken to the Ukrainian militia and there, beaten brutally. Notes were taken and they threatened to send the report to the German S.S. investigator in Tarnopol if the Jew didn't pay a high fine to the Ukrainian militia.

If such a report reached the investigator it meant punishment by death. The Jew would carry out the orders given by the Ukrainian Militia. The Ukrainians weren't "cruel" — they took gold, watches, rings, rugs, suitcases --

anything of any value from those that wouldn't pay — wardrobes, beds, covers, bed linen. They took all this from those too poor to pay the tax levied upon them as their contribution.

Since the German administration demanded that workers be found for public and other kinds of jobs the Judenrat set up an employment office. A system of bribery set in. People were afraid to leave the area, fearing to be killed or transported to a Labor Camp. They did anything to get suitable work. The Judenrat took advantage of the situation and accepted bribes and money for certain work arrangements. The sums reached 3000 zlote and more. A job next to the railway station cost more.

Jews had to hand over all leather coats, furs and woolen clothing to the Germans. Upon delivery, all items were examined. Every day, we'd read the large posters placed during the night on the walls of houses. "From today on, every Jew must wear a wide armband 10 centimeters wide on his right sleeve and on it a blue Jewish star. Those who do not abide by these orders, will be punished". The next day we'd see that the armbands that one day earlier were to be worn on the right sleeve, were today to be worn on the left sleeve.

The question of Jewish armbands kept the German administration very busy. We had the impression that they made these changes with the purpose of making the lives of the Jews miserable. The next morning, they again changed the order. The armband was to be worn on the right sleeve. On the streets they checked to see that the order had been carried out. Each morning, those who disregarded the order completely or did not carry out that morning's instructions,

In order to free the hostages, the women and girls of the city collected all the products in baskets and by the afternoon brought them to the spot indicated, but the hostages weren't freed. They still stood in the marketplace. The S.S. arrived with trucks and the hostages were herded on — hands behind their heads, kneeling. The trucks left in the late afternoon and were never seen again.

A farmer who came to our town told us that he had heard shooting in the Lubianki forest next to the city the night they had been taken away. The next day, he had found a mass grave — freshly dug and covered.

The German administration ordered the formation of the Judenrat, apparently to assist Jews but really to be used against us. No one really knew exactly what their job was. Pinchas Greenfeld was made head of the Judenrat — a rather unpleasant man with a bad reputation. Nazism chose its own agents to carry out its edicts against the Jews.

Greenfeld, his wife and daughter, I'm sorry to say, are being given the job of fulfilling a terrible role against local Jewry. We all think, and their friends as well, that Greenfeld is willing to sacrifice everything in order to save his skin and that of his family's.

He is ready to betray Jews, to disregard everyone in order to fulfill the horrendous demands.

So that this mission might be carried out and to save the skins of the other Judenrat, Greenfeld organized a Jewish militia. Many of the town's younger Jews hurried to join.
The Judenrat levied a high tax on Jews. I was forced to pay 500 zlote which is about DM 250. The funds were collected brutally. Members of the Jewish militia spared nothing and more as they went from door to door, taking

old beadle at the synagogue, a pious Jew, hung himself. Large lettered slogans proclaimed : "Only Jews have lice, and lice brings disease. Stay away from Jews".

Towards evening, a car with a loudspeaker informed us that all Jews aged 15-60 were to gather in the market place at exactly 7:00 the next morning. That morning I got up very early, I got myself ready to go out, not knowing what would be expected of us, but I wanted to make a good impression. When I was just about to go out, I found the door locked. Nina, my wife, had taken the key out of the door and refused to give it to me. She had an intuitive feeling that if I were to go to the meeting in the market-place, something terrible would happen to me. Despite all my arguments to let me go, and that if I didn't, there would certainly be some unpleasantness that could be avoided, Nina refused to give in and wouldn't give me the keys.

We watched others hurrying to the marketplace from the window. A few minutes before 7:00, pandemonium broke out in the marketplace. People ran in every direction or at least tried to get away. The S.S. and the Ukrainian militia surrounded the square and pushed them inwards. Afterwards, each was asked his age and profession as if they were recruiting them for a special mission.

In the end, they were divided into two groups. In the first were those who were better dressed, representing the "intelligentsia" — and in the second group, all the others. Those in the second group were lined up to sent to work : those in the first group, 72 altogether, were declared as hostages. An order was given to the Jews of Zbaraz to find — by the afternoon — 5 kilograms of tea, 5 kilograms of coffee, 150 kilograms of sugar and 200 bars of soap.

Meir Hindes still lay outside his house. When no one was on the street, his wife ventured out for a few minutes, kneeling before her dead husband.

I saw all this through a crack in one of the closed windows. Today two Jews were sent with a wagon to take away the body. S.S. men stood looking on, ridiculing. He was buried in a plot in front of the razed synagogue. Towards evening of that same day, Meir Hindes's wife was also shot.

S.S. men chased Jews all over the city, hunting them like animals in the jungle — the jungle of Zbaraz, a small worthless settlement in the east. The houses, half of them destroyed, half still standing. We were lucky, since we lived in the center of town, opposite the Army headquarters. Probably, that is why, we remained alive.

Max Frielich who lived in the same house with us was in Tranopol when the S.S. took over. He was among those people shot ; the bullet didn't kill him but badly wounded him. He lay among the bodies with the bullet lodged in his stomach. He lay there not making a sound. During the night he awoke among the bushes, crawled through the corpses, pulling himself along till he reached the house of friends. Despite the danger, a doctor dressed his wounds and one night he was brought back to Zbaraz. Here he lay now with a high fever hidden in the cellar of our house.

The Ukrainian militia joined up with the S.S. in our city. They promised to improve our living conditions but in fact they worsened. Now our lives depended on the S.S. on the one hand and the Ukrainian organisations on the other.

They introduced new methods of cutting off the beards of old orthodox Jews — they delighted in their deeds. The

we are all made to take part in preparing their meal. These troops were from Austria and Bavaria.

The soldiers have advanced eastward. A couple of Bavarian soldiers tried to boost our spirits but after some polite words they mentioned that the S.S. were on their way. My thoughts returned to those days when I had experienced their behavior towards the Jews of Germany.

The regular army kept out of the way of the National Socialists that were on their way. The soldiers repeatedly told us "it will be bad for you". I believed them.

At the break of day, the death force started advancing. With their horns blazing, and wearing their infamous uniforms, the S.S. arrived. Intense pressure paralyzed my chest. The black trucks were like a funeral procession doing a devil's dance. A driving grey rain fell, only adding to the horrible scene.

The S.S. acted fast. The great synagogue went up in flames. Crystal Night was no longer history. Destruction, death, murder and rape came along with the bitter weather. No Jewish house was left untouched. It wasn't the end though, the fear had just begun.

My next-door neighbor, Hindes Meir, a merchant, was forced by the S.S. to hand over the keys to his warehouse. When he answered them that the retreating Russians had the keys, the German berated him rudely. Two other S.S. men stood by, enjoying the conversation. One of them took out a gun and shot Hindes, killing him. After this "heroic act", he lit a cigarette and continued on his way as if nothing had happened.

his armies had reached Holland, Norway, Belgium and even Paris. News of recent events reached us in very strange ways.

Somehow we tried to get by. My wife Nina and I found some food. The people of Zbaraz were very nice to us and accepted us warmly. The flames of war spread ; the fire was raging and it seemed that it could not be put out... Hitler crossed the Russian border... A time of suffering lay before us.

The hell of war draws closer and danger hovers above our heads. Planes circle the town. The first bombs fell In these moments we try to find transport but can't. Refugees flee, hungry people crowd at the shops. There is no bread, no food. The cannon fire passes over us towards the east.

We stayed in our room, standing by the window and peeping out at the main street. The first grey armoured cars filled the streets and the axe and cross (Hackendreuz) flags flew overhead.

We are defeated. Towards evening it rained. The streets were filled with armoured cars and other mechanised vehicles. An old woman wandered amongst them, apparently insane, left to herself ; it was hard to believe just how she had happened on this scene. This sight was illuminated from the flames of houses burning around us. Outside our door, a strange kind of traffic, soldiers walking back and forth, acting decently and humanely with the population. It seems to us that these soldiers are happy to exchange a few words with us in German. The municipal egg warehouse has been requisitioned. We are forced to fry eggs for them in our stores — like an assembly line. Together with other Jews

THE HOLOCAUST AND THE DESTRUCTION OF THE JEWS OF ZBARAZ

FROM THE DIARY OF AN EYEWITNESS, THE LATE YAAKOV LITNER

I arrived ill in Zbaraz, a small town in the district of Tarnopol. I felt so bad that I doubted I'd every recover. My legs had been wounded and I feared blood poisoning, but a miracle happened. The local Jews received us with kindness and did more for us than we could have imagined. I was put in the local Jewish hospital, and a Jewish Polish doctor operated on me. The nurses and several women doctors looked after me with extraordinary devotion. Even though the nurses wore tall mannish boots, the way they moved was incredibly graceful. In their pure white coats they seemed like winter birds that come from the cold Far East to warm the hearts of those sufferers in hospital wards such as the one where I lay in great pain.

After a while I was discharged from the hospital and as I went out into the streets, I saw a lovely town, a church, a convent, a magnificent synagogue and a castle built in the middle ages.

Here under Soviet Russian protection, I heard that Hitler had already conquered most of the world and that

Published by the Organisation of Former Zbaraz Residents

Tel-Aviv, Haifa — Israel.

Editor :

MOSHE SOMMERSTEIN

THE ZBARAZ MEMORIAL BOOK

REMEMBER WHAT AMALEK DID TO YOU !
TO REMEMBER AND NOT TO FORGET !

An everlasting memorial to the sacred memory of the martyrs of Zbaraz, dedicated by their descendants in Israel and the Diaspora.